

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA
MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

Zahidov Ayxan Namiq oğlunun

*“Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı və onun tənzimlənməsi
problemləri”*

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. R.M.Kasumov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.,dos.M.Q.Məmmədov

Kafedra müdiri: i.e.d.,prof. Ş.H.Hacıyev

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL I. TƏDİYYƏ BALANSININ NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI 5	
1.1. Tədiyyə balansinin tənzimlənməsinin nəzəri problemləri	5
1.2. Tədiyyə balansının tərtibinin metodoloji əsasları	8
1.3. Tədiyyə balansının mahiyyəti, strukturu və proqnozlaşdırılması üsulları ...	14
FƏSİL II. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏDİYYƏ BALANSININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ	27
2.1. Dövlətin tədiyyə balansı sahəsində iqtisadi siyasəti	27
2.2. Azərbaycanın tədiyyə balansının strukturu və əsas istiqamətləri	32
2.2. Tədiyyə balansının qeydiyyat xüsusiyyətləri	39
FƏSİL III. AZƏRBAYCANIN TƏDİYYƏ BALANSININ TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI	49
3.1. Tədiyyə balansının beynəlxalq maliyyə sistemi ilə münasibətləri	49
3.2. Azərbaycanın tədiyyə balansının tənzimlənməsi üsulları və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	56
Nəticə və təkliflər	66
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Tədiyyə balansı ölkənin xarici iqtisadi aləmlə əlaqələrini əks etdirən sistemli mühasibat hesabatıdır. Heç də təsadüfi deyildir ki, onu bir sıra hallarda “iqtisadiyyatın güzgüsü” adlandırırlar. Belə ki, xarici sektor makroiqtisadiyyatın digər sektorlarının (real, fiskal və monetar) qalan dünya ilə əlaqələrini xarakterizə etdiyindən həmin sektorlarda, beləliklə, makroiqtisadiyyatda yaranan prosesləri özündə əks etdirir.

Azərbaycanda neft hasilatının strateji boru kəmərləri istismara verildikdən sonra sıçrayışla artması ixrac daxilolmaların kosmik həddə çatmasını şərtləndirmişdir. Belə olan vəziyyətdə Azərbaycanın cari əməliyyatlar hesabında uzun illərdən bəri mövcud olan kəsir nəinki aradan qalxır, hətta nəhəng profisitlə əvəzlənir. Bu isə ölkəyə valyuta daxilolmalarının xaricolmaları kəskin üstələməsi ilə nəticələnir. Əsasən Dövlət Neft Fondunda toplanan izafi ehtiyatlar müxtəlif kanallarla (məsələn, fiskal kanalla) iqtisadiyyata nüfuz edir. Azərbaycanın açıq iqtisadiyyatlı kiçik ölkə olması, iqtisadi fəaliyyətdə, xüsusilə istehsal və xarici ticarət sferasında inhisarçılıq kimi mənfi təmayüllərin mövcud olması, həmçinin beynəlxalq kapital axınları üçün uzun illərdən bəri ölkədə yaradılmış birtərəfli əlverişli şərait və s. amillər yekunda valyuta bazarında tarazlığını xarici valyuta təklifinin xeyrinə pozur. Bu isə, milli valyutanın kəskin bahalaşmasına yol açır. Vəziyyətdən çıxış yol kimi dövriyyədə izafi valyuta kütləsinin Milli Bank tərəfindən sterilizasiya edilməsi nəticədə dövriyyədə nağd manat kütləsinin artmasına səbəb olur, bu da tədiyyə balansının tənzimlənməsi məsələlərinin tədqiqini zəruri edir.

Tədqiqatın məqsədi: Magistr dissertasiyasının əsas məqsədi tədiyyə balansının strukturu və proqnozlaşdırılması üsullarının aşkar edilməsi, mövcud disproporsiyaların təhlili, Azərbaycanda tədiyyə balansının tənzimlənməsi problemlərinin tədqiq edilməsi və tərtibi metodikasının təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın vəzifələri: Bu məqsədə müvafiq olaraq magistr dissertasiya işinin vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyələşdirilir: tədiyyə balansının mahiyyəti, əsas anlayış və kateqoriyalarının aşkarlanması, tədiyyə balanslarının tərtib edilməsi prinsiplərinin və strukturunun tədqiq edilməsi, tədiyyə balansının proqnozlaşdırılması üsullarının müəyyən edilməsi, tədiyyə balansına təsir edən amillərin meydana çıxarılması, Azərbaycan Respublikasında tədiyyə balansının tənzimlənməsi problemlərinin təhlil edilməsi, tərtibi metodikasının təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın predmeti: Magistr işinin predmetini rezident və qeyri-rezidentlər arasında aparılan xarici iqtisadi əməliyyatlar, bu sahədə olan nəzəri ümumiləşdirmələr və analitik təhlillər, obyekt isə Azərbaycan Respublikası tədiyyə balansı təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yenili: Magistr dissertasiyasının elmi yeniliyi yaxın gələcəkdə daxili valyuta bazarında tarazlığın pozulması şəraitində manatın məzənnəsi ilə inflyasiyanın optimal nisbətinin müəyyən edilməsi, manatın məzənnəsinin, devalvasiya siyasətinin və real əhali gəlirlərinin xarici ticarət əlaqələrinə təsirinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Dissertasiyanın informasiya mənbəyini yerli və xarici ölkə iqtisadçı alimlərinin elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin hesabat və materialları, beynəlxalq təşkilatların hazırladıqları hesabat ,icmalları və məruzələri təşkil edir.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, onun müddəaları, analitik bölməsi Beynəlxalq İqtisadiyyat, Beynəlxalq Valyuta Maliyyə münasibətləri, Beynəlxalq İnvestisiyalar, Xarici İqtisadi Siyasət fənlərinin tədris edilməsində istifadə edilə bilər, həmçinin xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində praktiki qərarlar qəbul edilməsinə şərait yarada bilər.

FƏSİL I. TƏDİYYƏ BALANSININ NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Tədiyyə balansinin tənzimlənməsinin nəzəri problemləri

Beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və ictimai istehsalın ixtisaslaşması ölkələrarası mübadiləyə tələbatı gücləndirir. Bütün ölkələr müasir dünya təsərrüfatının iştirakçılarıdır. Ayrı-ayrı ölkələrin dünya təsərrüfatında iştirak aktivliyi, inteqrasiya səviyyəsi müxtəlif olsa da, elə bir ölkə yoxdur ki, bu və ya digər dərəcədə ətraf aləmin iqtisadi təsirləri ilə bağlı olmasın. Hər hansı ölkənin partnyorları ilə apardığı xarici iqtisadi əməliyyatlar milli iqtisadiyyatları birləşdirən dünya təsərrüfat əlaqələrini özündə əks etdirir. Dünya təsərrüfat əlaqələri öz inkişafında müəyyən mərhələlərdən keçib: dünya təsərrüfatının tamlığının güclənməsi; beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin məzmununun genişlənməsi - əmtəə və xidmətlərdən kapital ixracına qədər, beynəlxalq istehsalın yaradılması, vahid valyuta, kredit, qiymətli kağızlar bazarının formalaşması. Ölkələrin tədiyyə münasibətləri dünya təsərrüfatına daxil olan mürəkkəb və ziddiyyətli proseslərin təsiri altında formalaşır. Amerika iqtisadçıları vasserman və ueyer öz fundamental işlərində tədiyyə balansına belə bir tərif vermişlər: “tədiyyə balansı müəyyən müddət ərzində hər hansı ölkə rezidentləri ilə başqa ölkə, ölkə qrupları və ya beynəlxalq təşkilatlar arasında iqtisadi əməliyyatların statistik təsviridir”. Beynəlxalq valyuta fondunun göstəriş metodlarında isə belə deyilir: “tədiyyə balansı müəyyən vaxt ərzində statistik göstəriciləri özündə əks etdirən cədvəldir və əsasən aşağıdakıları əks etdirir:

A) verilmiş ölkə ilə digər dünya arasında məhsul, xidmət və gəlirlərlə əlaqəli əməliyyatları;

B) başqa ölkələrə münasibətdə verilmiş ölkənin qızıl pulu, xüsusi iltibas hüququ (cdr), eyni zamanda maliyyə öhdəlikləri və tələbləri ilə mülkiyyətin əvəzlənməsi və başqa dəyişikliklər;

C) qarşılıqlı şəkildə keçirilə bilməyən əməliyyat və dəyişikliklərin balanslaşdırılması üçün birtərəfli köçürmələr və kompensasiya aktivləri.

Tədiyyə balansının müasir cədvəlləri ölkələr arasındakı bütün növ dəyərlərin hərəkəti haqqında kifayət qədər məlumatdan ibarətdir. Cari vaxtda yerinə yetirilə bilməyən öhdəliklərin çox hissəsi tədiyyə balansının kapitalın hərəkəti və kreditlər bölməsində əks olunur. Son zamanlar tədiyyə balansında əlavə olaraq ölkənin ehtiyatlar kateqoriyasında beynəlxalq maliyyə vəziyyətini əks etdirən aktiv və passivlər balansı da öz əksini tapır. Balans ölkənin inteqrasiyanın hansı mərhələsində olduğunu əks etdirir. Orada verilmiş vaxtda ölkənin aldığı və verdiyi kreditlər, investisiya və digər maliyyə aktivləri təsvir olunur. Verilmiş tarix və müəyyən edilmiş müddətdə tədiyyə balanslarını fərqləndirmək vacibdir. Göstərilmiş tarixdə tədiyyə balansını statistik göstəricilər formasında qeyd etmək mümkün olmur; o gündən-günə dəyişilən ödəniş və gəlirlərin nisbəti formasında mövcud olur. Verilmiş müddətdə (ay, kvartal, il tədiyyə balansı bu müddət ərzində həyata keçirilmiş xarici iqtisadi əməliyyatların statistik göstəricilərinə əsasən tərtib edilir və ölkənin beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətindəki dəyişiklikləri; onun dünya təsərrüfatındakı iştirakının miqyas və xarakterini təhlil etməyə imkan yaradır. Bu tədiyyə balansının iqtisadi inkişafın əsas göstəriciləri ilə bağlı olan parametrləri məhz dövlət tənzimlənməsinin obyektini təşkil edir. Müddətli tədiyyə balansının vəziyyəti uzunmüddətli aspektdə milli valyutanın vəziyyəti, onun stabilliyi, valyuta kursunun dəyişmə xarakteri ilə sıx bağlıdır.

Tədiyyə balansının strukturu. Tədiyyə balansındakı əməliyyatlar 3 bölmədən ibarətdir:

Ticarət balansı, yəni əmtəələrin idxal və ixrac arasındakı nisbəti;

Xidmətlər balansı və qeyri-kommersiya ödənişləri;

Kapital və maliyyə hərəkəti balansı.

Ticarət balansı. Xarici ticarət göstəricilərinin tədiyyə balansında əsas yer tutmasının əsas səbəblərindən biri, aparılan bütün beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin ümumi həcmnin 82%-nin ticarətin payına düşməsidir. Əmtəələrin idxal və ixrac nisbəti ticarət balansını əmələ gətirir. Xarici ticarətin köklü hissəsinin kredit ilə

həyata keçirilməsindən asılı olaraq ticarət, ödəniş və daxilolma göstəriciləri arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Bəzən təribədə real istehsaldan ödəmələri və daxilolmalarını ümumi ticarət göstəricilərindən ayırmaq çətin olur. Dünya statistikasında ixrac fob (nəqliyyat, sığorta və s. Dəyəri daxil edilmir), idxal və cif (fraxt və sığorta daxil olmaqla) qiymətləri əsasında hesablandığı üçün ticarət balansinin saldosunu hesablayarkən çətinliklər mövcud olur. aliciya göndərilən məhsulun 10%-ni təşkil edən fraxt və sığorta arasındakı fərq hesab zamanı çıxılır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün aktiv ticarət balansı beynəlxalq öhdəliklərin qarşılama üçün bir valyuta mənbəyi kimi çox vacibdir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə aktiv saldo xaricdə ikinci iqtisadiyyatın yaradılması məqsədilə istifadə olunur.

Xidmətlər balansı. Bu maddəyə nəqliyyat daşımaları, sığorta, elektron, telekosmik, teleqraf, telefon, poçt və başqa əlaqə növləri, beynəlxalq turizm, elmi-texniki mübadilə, ixrac xidməti, xaricdə diplomatik, ticarət və digər nümayəndəliklərin saxlanması, informasiyanın ötürülməsi, intellektual mülkiyyətin ötürülməsi, elmi və mədəni mübadilə, reklam, yarmarka və s. Üzrə olan ödənişlər və daxilolmalar aid edilir. Xidmətlər balansinin tədiyyə balansinin strukturuna və həcminə təsiri genişlənir. Lisenziya, nou-hau, elmi-texniki və istehsal təcrübəsinin digər növləri ilə ticarət, lizinq əməliyyatları, konsaltinq, işgüzar məsləhətlər, istehsal və şəxsi xarakterli digər xidmətlərin rolu getdikcə böyüyür. Birtərəfli köçürmələr də xüsusi əks olunur: dövlət əməliyyatları - iqtisadi yardım xətti ilə digər ölkələrə subsidiyalar, dövlət pensiyaları, beynəlxalq təşkilatlara ödənilən üzvlük haqqları; xüsusi əməliyyatlar - əcnəbi fəhlələrin, mütəxəssislərin, qohumlarının vətənə köçürülməsi. Adları çəkilən bu əməliyyatlar əmtələrin ixrac və idxalına aid olmadığı üçün “görünməz” əməliyyatlar adlanırlar. Onların qrupunda 3 əsas sövdələşmə qrupu ayrılır: xidmətlər, investisiyadan əldə olunan gəlirlər, birtərəfli köçürmələr. deməli cari əməliyyatlar bölməsinə ticarət balansı və “görünməz” əməliyyatlar daxildir.

Kapital və kreditin hərəkəti balansı. Bu bölməyə dövlət və xüsusi kapitalin idxal və ixracının nisbəti, əldə edilmiş və ölkəyə ayrılan beynəlxalq kreditlər, investisiya hərəkəti daxildir. İqtisadi cəhətdən bu əməliyyatlar 2 kateqoriyaya bölünür: sahibkar və borc kapitalinin beynəlxalq hərəkəti. Sahibkar kapitalına birbaşa və portfel investisiyaları daxildir. Birbaşa investisiyalar kapital ixracının mühüm formasıdır və tədiyyə balansına əsaslı dərəcədə təsir göstərir. Həmin investisiyalar nəticəsində milli iqtisadiyyat dünya təsərrüfatına inteqrasiya olunur və beynəlxalq istehsalı inkişaf edir, ölkələr filialla və törəmə şirkətlərdən daha çox gəlir əldə edir. Xarici ticarət və istehsalın artımı ilə müqayisədə sahibkar kapitalının ixracı intensiv baş verir ki, bu da onun təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsindəki aparıcı rolunu bir daha sübut edir. Borc kapitalının beynəlxalq hərəkəti müddətinə əsasən təsnifləşdirilir:

Uzun və ortamüddətli əməliyyatlara - 1 ildən çox müddətə verilən dövlət və xüsusi borc və kreditlər daxildir. Adətən, dövlət kredit və borclarını inkişaf etməkdə olan ölkələr alır, kreditorlar isə inkişaf etmiş ölkələr olur. Xüsusi borc və kreditlərin verilməsində isə hər iki tipə mənsub olan ölkələr çixiş edirlər.

Qisamüddətli əməliyyatlara - 1 ilə qədər verilmiş beynəlxalq kreditlər, milli bank və xarici bankların cari hesabları, banklar arasında maliyyə kapitalinin yerləşdirilməsi daxildir.

1.2. Tədiyyə balansının tərtibinin metodoloji əsasları

Bölmələrin təsnifləşdirilməsi üsulları. Tədiyyə balansının təhlili və tərtibinin metodologiyası uzun inkişaf yolu keçmişdir. Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi ilk dəfə olaraq XIV əsrin sonlarında ilkin merkantilizmlə bağlı olaraq İngiltərədə yaranmışdır. Tədiyyə balansı anlayışı iqtisadi nəzəriyyəyə ilk dəfə 1767-ci ildə Ceyms Stüart tərəfindən gətirilmişdir, lakin XX əsrin əvvəllərinə qədər tədiyyə balansının tərtibi bütün ölkələrdə heç də eyni başa düşülmürdü. Azad kapitalist rəqabəti dövründə beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin uçotu probleminə maraq dövlətlərin

iqtisadi kredit böhranları baş verdikdə geri çəkilməyi ilə başa çatırdısa, iqtisadçılar tarazlığı pozan səbəbləri və balansın bərpası yollarını axtarırdılar. Klassik siyasi iqtisad məktəbinin baniləri David Rikardo və Adam Smit tədiyyə balansına yeni çalarlar gətirmişlər. Kapitalizmin müasir vəziyyəti, kapital hərəkətinin artımı, başqa xarici iqtisadi əməliyyatların sürətli inkişafı tədiyyə balansının məzmununun genişlənməsinə səbəb oldu. XX əsrin əvvəllərində ABŞ və İngiltərədə daha mükəmməl tədiyyə balansının tərtibi metodları işlənib hazırlandı. ABŞ-ın tədiyyə balansının birinci rəsmi nəşri 1923-cü ildə Ticarət Nazirliyi tərəfindən hazırlandı. ABŞ-ın sonrakı tədiyyə balansında üç hissə təsvir olunmuşdu: cari əməliyyatlar, kapital və maliyyənin hərəkəti, gümüş və qızıl aparılan əməliyyatlar. Belə tərtib II Dünya müharibəsi başlanana qədər saxlanıldı.

1943-cü ildə Amerika iqtisadçısı X.Leri 1919-1939-cu illər üçün ABŞ-ın tədiyyə balansını tərtibi işləyib hazırladı. 1946-cı ildən etibarən tədiyyə balansına dair rüblük və illik hesabatlar ABŞ-ın Ticarət Nazirliyi tərəfindən "Survey of Current Business" jurnalında nəşr olunmaga başladı. Böyük Britaniya və digər ölkələrdə də tədiyyə balansının göstəricilərinin analizi və tərtibi oxşar şəkildə aparılırdı. Ölkənin maliyyə vəziyyətini araşdırmaq məqsədilə tədiyyə balansı cədvəl formasında tərtib edilirdi. Bu səbəbdən tədiyyə balansında nağd ödənişlərlə aparılmış sövdələşmələr daxil edilirdi. Müxtəlif ölkələrin tədiyyə balansının tərtibi prinsipləri vahid bir formaya salındı. Buna Millətlər Liqası və Beynəlxalq Valyuta Fondu yardım etdi. Millətlər Liqasının ekspertləri tərtib edilmə metodikalarının standartlaşması üzrə bir çox işlər apardılar. 1924-cü ildə Millətlər Liqasının 1922-ci ilə dair 13 ölkənin tədiyyə balansının nəşr edilməsi bu göstəricilərin beynəlxalq müqayisəsinin təməlini qoydu. Sonradan tərtib edilən tədiyyə balansları "Tədiyyə balansı üzrə Rəhbərlik" sənədinin 4-cü və 5-ci nəşrlərinin qaydalarına uyğun işlənib hazırlandı. BVF cədvəlləri daha universal hesab olunur və bütün ölkələrin tədiyyə balanslarını müqayisə və analiz etməyə imkan yaradır. Aşağıda

tədiyyə balansının strukturu verilir:

BVF metodikası üzrə tədiyyə balansı (4-cü nəşr)

A. Cari əməliyyatlar

Məhsullar

Xidmətlər

İnvestisiyadan gələn gəlirləri

Digər xidmət və gəlirlər

Rəsmi birtərəfli transferlər

Nəticə: A. Cari əməliyyatlar balansı

B. Birbaşa investisiya və digər uzunmüddətli maliyyə kapitalı

Birbaşa investisiya

Portfel investisiya

Digər uzunmüddətli kapital

Nəticə: A+B (ABŞ-da bazis balansının nəzəriyyəsinə uyğun gəlir)

C. Qısamüddətli kapital

D. Səhv və ötürmələr

Nəticə: A+B+C+D (ABŞ-da likvidlik konsepsiyasına uyğun gəlir)

E. Konsepsiyanın bəndləri

Qızıl-valyuta ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi, SDR bölgüsü və istifadəsi

F. Fövqəladə vəziyyətlərdə maliyyələşdirmə

G. Valyuta ehtiyatlarını, xarici rəsmi ehtiyatlarını yaradan öhdəliklər

Nəticə: A+B+C+D+E+F+G (ABŞ-da rəsmi hesablar konsepsiyasına
uyğun gəlir)

H. Yekun ehtiyat dəyişiklikləri

SDR

BVF-da rezerv kvotası

Xarici valyuta

Digər tələblər

BVF kreditləri

BVF metodikasına görə tədiyyə balansının təsnifləşdirilməsi (5-ci nəşr)

Cari əməliyyatlar balansı

A. Məhsullar və xidmətlər

a. Əmtəələr

b. Xidmətlər

Nəqliyyat

Səyahət

Rabitə xidməti

Tikinti xidməti

Sığorta ilə bağlı xidmətlər

Maliyyə xidmətləri

Kompüter və informasiya texnologiyaları xidməti

Lisənziya ödənişləri

Başqa işgüzar xidmətlər

Şəxsi, mədəni və sağlamlıq xidmətləri

Dövlətin həyata keçirdiyi xidmətləri

B. Gəlirlər

İşçilərin kompensasiyası

İnvestisiyadan əldə edilən gəlirlər

Birbaşa investisiyalar

Portfel investisiyalar

Başqa investisiyalar

C. Cari transferlər

Ümumdövlət

Digər sahələr

2. Kapital və maliyyə hərəkəti hesabları

A. Kapital hesabları

Kapital transfertləri

Ümumdövlət
 Borcların hesabdan silinməsi
 Digərləri
 Xüsusi
 Miqrantların köçürülməsi
 Borcların hesabdan itirilməsi
 Başqaları
 Qeyri-maliyyə aktivlərinin əldə edilməsi
 B. Maliyyə hesabları
 Birbaşa investisiyalar
 Xarici
 Səhmdar kapitalı
 Törəmə müəssisələrə olan tələblər
 Törəmə müəssisələrə olan öhdəliklər
 Gəlirlərin reinvestisiyası

BVF metodikasına əsasən tədiyyə balansının təsnifləşdirilməsi onun saldusunun təyini metodlarını açıqlamaya şərait yaradır. Bu göstərici çox vacib əhəmiyyət daşıyır və valyutaya, xarici və daxili siyasət üsullarının seçilməsinə əsaslı dərəcədə təsir göstərir.

Cari əməliyyatlar balansının konsepsiyası. İndiki tədiyyə balansında ticarət və xidmət əməliyyatları mühüm bölmələr sırasında mühüm yer alır. Ticarət və xidmətlər balansı ölkənin milli iqtisadiyyatının vəziyyəti və onun dünya təsərrüfatındakı mövqeyi ilə sıx bağlıdır. Xarici ticarət kəsiri və ya müsbət saldo dünya bazarında ölkənin məhsulunun rəqabətə davamlı olmasına, iqtisadiyyatının zəif və ya güclüliyünü göstərir və ciddi iqtisadi tədbirlərə səbəb ola bilər. Cari əməliyyatlar balansı ölkənin xarici aləmlə apardığı iqtisadi əlaqələri daha geniş surətdə nümayiş etdirir. Cari əməliyyatlar balansının müsbət saldosu onu göstərir ki, ölkənin satdığı məhsulların həcmi idxalın həcmindən çoxdur. Cari əməliyyatlar üzrə kəsir isə ölkənin digər ölkələr

qarşısında borcunun çoxaldığını göstərir. Təhlil nöqtəyi-nəzərindən, cari əməliyyatlar balansı iki xüsusiyyətə malikdir: cari əməliyyatlar təbiətinə görə qətidir və qısamüddətli planda onlar sabitdirlər.

Bazis balansı konsepsiyası. Bu konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əsas bəndlərə cari əməliyyatlar və uzunmüddətli kapitalın hərəkəti daxil edilir. Qısamüddətli kapital və valyuta rezervlərini n hərəkəti isə balanslaşdırıcı əməliyyatlar hesab olunurlar. BVF sxeminə əsasən bazis balansın saldosu A və B qrupları üzrə saldoların yekunu kimi təyin edilir. Bu nəticə B qrupu kimi yerləşən əməliyyatlar balansı ilə tarazlaşmalıdır. Bazis balansı konsepsiyasına uyğun olaraq cari əməliyyatlar aktivini valyuta axını qədər kapitalın hərəkətini tarazlaşdırmır. Həmin konsepsiya 40-cı illərin sonundan 50-ci illərin ortalarına kimi ABŞ-da fəaliyyət göstərmiş, daha sonra onu likvidlik konsepsiyası əvəz etmiş, 1962-65-ci illərdə isə o yenidən tədiyyə balansı təhlilinin tamamlayıcı vasitəsi kimi istifadə edilməyə başlayıb. Almaniyada bazis balansı 1962-ci ildən, Böyük Britaniyada isə 50-63-cü illərin sonlarından etibarən tətbiq olunmağa başlayıb.

Avtonom hesablarda balans - bazis balansına "qısamüddətli kapitalın hərəkəti" bəndini əlavə etməklə yaranır. Belə balansın əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, beynəlxalq qısamüddətli kapitalın hərəkəti müvəqqəti təzahür yox, məhz ölkə iqtisadiyyatının inkişaf nəticəsi ola bilər.

Likvidlik nəzəriyyəsi - 1958-ci ildə ABŞ-da yaranıb. Həmin vaxtda ABŞ tədiyyə balansının pisləşməsi və dollar böhranı ticarət nazirliyini tədiyyə balansının tərtib üsullarını və onun kəsirinin hesablanması müəyyən etməyə məcbur etdi. Qısamüddətli kapital hərəkəti, xüsusilə rəsmi təşkilatlar və xarici vətəndaşların əllərindəki likvid dollar aktivlərinə münasibətə yenidən baxıldı. Həmin konsepsiya ondan irəli gəlirdi ki, ABŞ dolları rezerv valyuta hesab olunur və beynəlxalq tədiyyə və rezerv vasitəsi kimi geniş istifadə olunur. Hesab olunurdu ki, ABŞ həmişə dollar möhtəkirliyi ilə mübarizəyə hazır olmalıdır, bu məqsədlə isə qeyri-rezidentlərdə nə həcmində likvid dollar aktivinin olduğunu

öyrənmək vacibdir. Bu səbəbdən də də mühüm bölmələr sırasına daha üç sövdələşmə forması daxil olur: xüsusi qısamüddətli milli kapitalın hərəkəti, xarici kommersiya kreditinin hərəkəti və “Səhvlər və Ötürmələr” bəndi üzrə saldo, balanslaşdırıcı qismində ABŞ-ın beynəlxalq likvid vəziyyətindəki dəyişiklikləri əks etdirən bəndləri götürülür. Dəyişikliklər bunlardır: ABŞ valyuta rezervləri, ABŞ-ın xarici rəsmi müəssisələr və xüsusi şəxslər üzərindəki likvid öhdəlikləri. Fərq $A+B+C+D$ qruplarındakı saldoların cəminə bərabər hesab edilir. O, $E+F+G+H$ qruplarında saldoların cəminin əks işarə ilə götürülmüş qiyməti ilə tarazlaşdırılır. Bu konsepsiya rəsmi olaraq yalnız ABŞ tədiyyə balansında istifadə olunmuşdur.

1.3. Tədiyyə balansının mahiyyəti, strukturu və proqnozlaşdırılması üsulları

Tədiyyə balansı hər hansı vaxt ərzində rezident və qeyri-rezidentlərlə aparılmış cəmi əməliyyatları göstərən statistik cədvəldir.

Tədiyyə balansının qurulması üçün əsas prinsip ikili yazılış sistemi hesab edilir. Deyilən prinsip ona əsaslanır ki, tədiyyə balansında göstərilən hər bir əməliyyatın xarakterindən, formasından asılı olmayaraq bərabər kəmiyyətdə iki dəfə qeydiyyatdan keçir. Bu cür yazılışlardan biri müsbət işarəli debet, başqası isə mənfi işarə ilə verilən kredit adlanır. Adı çəkilən qaydanın adi iqtisadi görünüşü vardır: iqtisadi əməliyyatların çoxusu iqtisadi qiymətlilərin ekvivalent dəyər mübadiləsindən ibarətdir. Bu nöqtəyi nəzərdən bütün kredit yazılışlarının cəmi debet yazılışlarının cəminə bərabər götürülməli, deməli tədiyyə balansının son qalığı sıfıra çevrilməlidir.

Ancaq təcrübədə balansın saldosu sıfır nəticənin əldə etmək olmur. Əsas səbəb informasiyanın bir-birindən asılı olmayan mənbələrdən1 yığılmasıdır. Belə olan halda qalığa əks işarə ilə bərabər tutulan və xalis səhvlər və ötürmələr adlandırılan xüsusi balanslaşdırıcı maddə əlavə olunur. İstənilən ölkənin,

həmçinin İEÖ-in Tədiyyə balansında belə bir maddə vardır. Həmin maddə ikili yazılış prinsipinə zidd olan vahid yazılış olmaqla, tədiyyə balansında bir dəfə qeydə alınır.

Tədiyyə balansında qalığın həcminə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Çox alimlər bu qalığı tədiyyə balansının tərtibinin etibarlılıq göstəricisi hesab edirlər. Başqa sözlə, qalıq çox olarsa balansın tərtib edilməsi zamanı ciddi qüsurlar və xətalara yol verildiyini göstərir. Bu araşdırmalarda bir çox həqiqətlər olsa belə, əhkam kimi qəbul edilmir. Belə ki, bəzi zamanlarda balansın tərtibi zamanı yol verilən xətalər bir-birini kompensasiya etməklə, yekun qalığa təsir göstərmir. Beləliklə, tədiyyə balansında qalığın yüksək olması onun etibarlılığını azaldır, lakin kiçik həcmdə olması və ya sifirə bərabər tutulması heç də onun tərtibində səhvlərə yol verilmədiyini demək deyil. Təcrübə göstərir ki, iri həcmdə qalıq əksər vaxtlarda hallarda beynəlxalq investisiyalar balansına dair məlumatların yanlış əks olunmasından irəli gəlir.

Təlimatlara uyğun olaraq kredit üzrə bu əməliyyatlar göstərilir : real resurslar maddələri ixracı, maliyyə resursları bölmələri üzrə mövcud dövlətin rezidentlərinə məxsus olan xarici aktivlərin sayının enməsinə, və ya dövlətin xarici öhdəliklərinin, yəni borcüzvlük haqqlarının yüksəlməsinə yol açan əməliyyatlar. Debet tərəfdən isə əksinə, real resurslar maddələri üzrə daxil olmalar, maliyyə resursları maddələri baxımdan dövlət rezidentlərinə aid olan xarici aktivlərin yüksəlməsinə, və ya dövlətin xarici öhdəliklərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxaran əməliyyatlar göstərilir. Uyğun olaraq öhdəliklər üçün müsbət rəqəm artmanı, mənfi kəmiyyət isə enməsinə müəyyənləşdirir.

Tədiyyə balansının tərtibinin zamanı başqa prinsip əməliyyatların dəyər ifadəsinin həmin zamanda mövcud olan faktiki bazar qiymətlərinə görə aparılmasıdır. Bir çox səbəblərdən əməliyyatların dəyərinin bazar qiymətlərinə uyğun göstərilməməsi, yaxud belə qiymətlərin mövcud olmadığı hallarda (məsələn, güzəştli satış, əvəzsiz köçmələr) qiymətlər bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırılır. Tədiyyə balansında göstərilən əməliyyatlar xarakterindən asılı

olaraq mübadilə əməliyyatlarına və transfertlərə bölünür. Daha geniş çərçivəyə malik olan mübadilə əməliyyatlarının xarakterik xüsusiyyəti onun bərabərdəyərli mübadilə əsasında aparılmasıdır. Qeyri-bərabər dəyərə görə həyata keçirilən qalan bütün əməliyyatlar transfertlər hesab edilir. İstər güzəştli qaydada aparılan əməliyyatlar, istərsə də birtərəfli transferlər bu kimi sövdələşmələrdəndir.

Aydındır ki, rezidentlərdən qeyri-rezidentlərə keçən bütün iqtisadi dəyərlər tədiyyə balansında göstərməlidir. Buradan belə bir sual meydana gəlir: əməliyyatın baş vermədiyi halda tədiyyə balansına yazılışlar etmək mümkün sayılırmı? Təcrübə göstərir ki, fiziki və ya hüquqi şəxsin rezidentliyini (daimi yaşayış, yaxud qeydiyyat yerini) dəyişdirdiyi halda iqtisadi vahidin malik olduğu məcmu aktivlər və öhdəliklər də iqtisadi dəyərlilərin beynəlxalq hərəkətinə aid olduğu səbəbindən tədiyyə balansında nümayiş olunmalıdır. Bu zaman şəxsin malik olduğu danınan əmlak ticarət, daşınmaz əmlak isə maliyyə tələbləri əlaqələri yaratdığı üçün müvafiq olaraq cari və kapital köçürmələri maddələrində kompensasiya yazılışı ilə qeydiyyata düşməlidir.

“TBT5”-ə (BVF-nin Tədiyyə Balansı üzrə Təlimatının 1993-cü ilə təsadüf edən 5-ci nəşri) uyğun olaraq tədiyyə balansının strukturu 2 böyük hesabdan ibarətdir: real aktivlərin beynəlxalq hərəkətinin birləşdirən cari əməliyyatlar hesabı və maliyyə aktivlərinin hərəkətini göstərən kapital və maliyyənin hərəkəti hesabı.

Cari əməliyyatlar balansı əmtəə və xidmətlər üzrə ticarət hesabı, gəlirlər və cari transfertlər hesabları kimi adlandırılan dörd hesabdan ibarətdir. Cari əməliyyatlar balansında böyük həcmə malik hesab bir qayda olaraq xarici ticarət hesab olunur.

Əmtəələr üzrə ticarət kateqoriyası aşağıdakı maddələri özündə birləşdirir: məhsul ixrac-idxalı, emal üçün nəzərdə tutulan əmtəələr, məhsulların təmiri, nəqliyyat təşkilatlarının limanlarda qəbul etdiyi mallar və qeyri-monetar qızıl.

Malların ixrac-idxalı anlayışı mülkiyyət hüququ rezidentlərdən-qeyri-

rezidentlərə,eyni zamanda qeyri-rezidentlərdən-rezidentlərə keçən istənilən çeşiddə ticarət əməliyyatlarını nəzərdə tutur.

Emal üçün nəzərdə tutulan məhsullar dedikdə, emal məqsədilə xaricə göndərilən və ya xaricdən gətirilən mallar nəzərdə tutulur. Həmin proses müqaviləyə görə müəyyən ödəniş müqabilində iki tip əməliyyatları özündə birləşdirir: məhsulların ixracı (xam neft, parça və s.) və onların yenidən emal edilərək təkrar idxalı (benzin, paltar və s.). Anoloji olaraq qeyri-rezidentlər üçün dövlətin ərazisində malların emalı onun idxalı və təkrar ixracı nəzərdə tutulur.

Tədiyyə balansının malların təmiri komponenti qeyri-rezidentlər tərəfindən rezidentlərin (və ya əksinə) daşınan avadanlıqların təmirini özündə birləşdirir. Emal üçün nəzərdə tutulan məhsullardan fərqli olaraq, burada malların təmirdən əvvəl və sonrakı məcmu dəyərləri yox , ancaq təmirin öz dəyəri əks etdirilir.

Nəqliyyat təşkilatlarının limanlarda əldə etdiyi mallar rezidentlər/qeyri-rezident nəqliyyat şirkətləri tərəfindən xarici/yerli limanlarda və ya tranzit yollarda qazanılan karbohidrogen ehtiyatları, ərzaq, ehtiyat hissələri və s. kimi malları aid edir. Köməkçi xidmətlərin göstərilməsi (məsələn, yedəyə alma, saxlama və s.) bu maddədə yox, nəqliyyat xidmətlərində nəzərə alınır.

Qeyri-monetar qızıl maddəsinə pul-kredit təşkilatlarının ehtiyat aktivləri olmayan istənilən növ qızılın idxal-ixracı aid edilir. O da öz növbəsində yığım vasitəsi və istehsal təyinatlı qızıla bölünür.

Qaydalara uyğun olaraq -ölkə ərazisindən keçən tranzit mallar, geri qaytarılan idxal və ya ixrac malları, əməliyyat lizinqi şərtləri əsasında xaricə satılmış/alınmış əmtəələr, neft və ya qaz quyularının qazılması məqsədilə müvəqqəti gətirilmiş qazma və ya istismar platformaları, idxal-ixracı əməliyyatları aparan nəqliyyat vasitələri və başqa qeyri-stasionar dəzgahlar, satış üçün nəzərdə tutulmamış müvəqqəti idxal-ixrac (yarmarka və sərqi,nümayiş üçün nəzərdə tutulan incəsənət əsərləri, əmtəə nişanları və s.), sərhadı keçdikdən sonra istehlakçılara çatdırılmadan itirilən və ya məhv olan

mallar tədiyyə balansında qeyd olunmur.

Xarici ticarət hesabatlarında idxal və ya ixracın olmasından asılı olamayaraq dəniz daşımalarında bütün əməliyyatlar “İnkoterms”in FOB (free on board) şərti ilə, quru daşımalarında isə franko-ixracatçının sərəhədi şərti(FCA) ilə göstərilir. Malların sərəhəddə çatdırılması ilə bağlı olan bütün məsrəflər, həmçinin yükləmə xərcləri məhsulun dəyərinə daxil olur.

Xidmətlər hesabı.Tədiyyə balansının digər əsas bölməsi xidmətlər hesab edilir. BVF-nin “Beynəlxəq xidmət ticarətə dair təlimat”ına görə xidmətlər 11 qrupda təsnifləşdirilir. Bunlar nəqliyyat, gəzinti işgüzar görüşlər, tikinti, sığorta, rabitə, maliyyə, tikinti, royalti və lisenziya ödənişləri,intellektual mülkiyyət, digər işgüzar xidmətlər, mədəniyyət və istirahət sferasına aid xidmətlər, digər kateqoriyalara aid olmayan dövlət xidmətləridir.

Gəlirlər hesabı. Tədiyyə balansı statistikasında gəlirlər 2 kateqoriyaya ayrılır: əmək gəlirləri və investisiyalardan əldə olunan gəlirlər. Aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsindən müəyyən edilmiş itki və ya uduşlar gəlir hesab edilmir, bu səbəbdən onlar bir qayda olaraq gəlirlər deyil, maliyyə hesabında göstərilir.

Cari köçürmələr. Xarici dünya ilə hesablaşmalarda aktivlərin birtərəfli formada hərəkəti və ya qeyri-ekvivalent mübadilə köçürmələr bölməsində əks olunur. Transfərlər cari və kapital transfərləri kimi iki yerə ayrılır. Bunlardan birincisi cari əməliyyatlar balansında, digəri isə kapital və maliyyənin hərəkəti hesabında göstərilir. Kapital transferlərini cari transfərlərdən fərqləndirən elementlər onun kontragentlərinin xaricdə yerləşdirdiyi aktivlərdə dəyişikliklərə gətirib çıxarması, əhəmiyyətli dərəcəyə malik olması və qeyri-müntəzəm səciyyə daşmasıdır.

Cari transfərlər isə əhali gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olmamaqla, əhalinin sərəncamda qalan pul gəlirlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Belə ki, onun azalması son istehlaka və yığıma istiqamətlənmiş gəlirləri azaldır, mənfə rəqəmlə xarakterizə olunması ehtiyatda olan milli gəlirlə Ümumi milli

gəlir göstəricilərinin müqayisəsində 2-cinin yüksək olmasını göstərir.

Kapitalla əməliyyatlar və maliyyə sövdələşmələri hesabı yuxarıda da göstəriləndiyi kimi, maliyyə resurslarının rezident və qeyri-rezidentlər arasında ikitərəfli və ya birtərəfli hərəkətini özündə cəmləşdirir. MHS-nin qalan dünya hesabının (yığım hesabı) uyğun bölümü ilə demək olar ki, üst-üstə düşən bu hesab kapitalla əməliyyatlar və maliyyə hesabına ayrılır.

Kapitalla əməliyyatlar hesabı da kapital köçürmələri və istehsaldan kənar qeyri-maliyyə aktivlərinin alınması/satılması hesablarından ibarət olmaqla 2 yerə bölünür. Kapital köçürmələri dövlət sektoru və başqa sektorlar formasında təsnifləşdirilir.

Maliyyə əməliyyatları hesabı birbaşa investisiyalar, portfel investisiyalar və başqa investisiyalardan ibarət olmaqla üç bölməyə ayrılır. Xarici aktivlər formasında monetar qızıl, SDRr və qeyri-rezidentə qoyulan tələblər, xarici öhdəliklər kimi isə qeyri-rezidentlər qarşısında qoyulan kredit borcları təşkil edir.

Birbaşa investisiyaların mahiyyəti xarici birbaşa investitorun qeyri-rezident müəssisənin səhmlərinin 20%-dən çox hissəsinə sahiblik hüququ verən investisiya nəzərdə tutulur. Bu məqsədlə müəssisənin kapitalında iştirak payının 10% təşkil etməsi kafi hal hesab edilir. Lakin bu qaydalar da kriteriya hesab edilə bilməz.

Portfel investisiyalar investisiya obyektini sayılan müəssisə üzərində nəzarət hüququ verməyən qiymətli kağızların rezident və qeyri-rezidentlər arasında alqı-satqısını göstərir. Tədiyyə balansını nöqtəyi nəzərdən portfel investisiyaların 2 forması vardır: 1) kapitalda iştirakına zəmanət verən qiymətli kağızlar (səhmlər, paylar, depozitar qəbzələr), 2) borc öhdəlikləri (istiqrazlar, pul bazarı vasitələri, maliyyə derivatları).

Digər investisiyalar adı altında birbaşa və portfel investisiyaları hesab olunmayan digər bütün investisiyalar başa düşülür. Bunların formaları aşağıdakılar hesab edilir:

Tədiyyə balansının “xətt altı” maddəsi sayılan, eyni zamanda və əks işarə ilə cari hesabla kapital və maliyyənin dövriyyəsi hesabının cəminə bərabər tutulan ehtiyat aktivlər monetar qızıl, xarici valyuta, SDR, BVF-də ölkənin ehtiyat mövqeyi, və s. kimi maddələri özündə birləşdirir və hesabat dövrü ərzində ölkənin malik olduğu belə ehtiyatlardakı dəyişmələri göstərir. Cari hesabla kapital və maliyyənin hərəkəti hesablarının cəmi müsbət olması valyuta ehtiyatlarının artmasını (“-” işarə), mənfi isə azalmasını (“+” işarə) göstərir. Sonuncunun sadə iqtisadi təfsiri mövcuddur: ölkədən xarici valyuta getməsi daxilolmalardan çox olduğu halda əlavə məsrəflər digər mənbə hesabına ödənilməlidir.

Tədiyyə balansında kəsiri maliyyələşdirmək məqsədilə azlıq təşkil etdiyi rezerv aktivlər və ya istifadəsinin məqsəduyğun olmadığı halda digər maliyyələşdirmə üsullarından istifadə edilir. Məsələn dövlət mülkiyyətində olan bir çox istehsal, hərbi, ticarət və s. təyinatlı obyektləri qeyri-rezidentlərə verilməsi, borcun ləğv edilməsi, müddətinin uzadılması və ya səhmlər, başqa qiymətli kagızlarla əvəz edilməsi, tədiyyə balansını maliyyələşdirmək məqsədilə BVF-dan, Dünya Bankı qurumlarından borc alınması göstərilə bilər.

Tədiyyə balansını məşhur İC-İL-BP modeli vasitəsilə şərh etmək olar. Əsası C.M.Keyns tərəfindən qoyulan və C.Hiksin inkişaf etdirdiyi həmin model kapital bazarında real faiz dərəcələri (i) və iqtisadi vahidlərin real mənfəəti (Y) kimi iki göstəricidən asılı olaraq makroiqtisadiyyatın üç sahəsində – real sektorda (İC modeli), pul sektorunda (LM modeli) və xarici sektorda (BP modeli) tarazlığın optimal nisbətini müəyyən edir.

Bunlardan BP (Balance of Payment - Tədiyyə balansı) modelinin təfsirinə baxaq (Şəkil 1.1). İlk növbədə aşağıdakı şərti işarələri qəbul edək:

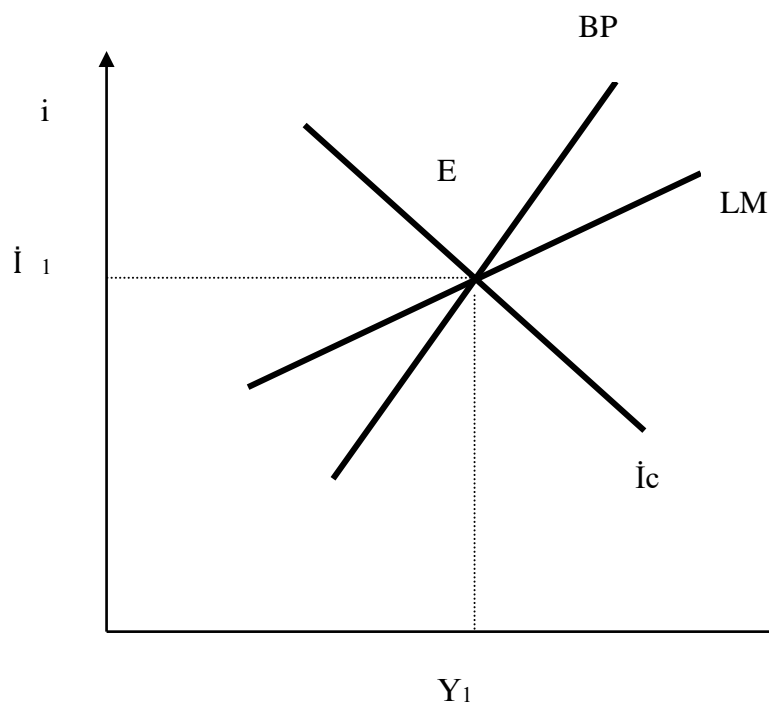
i - ölkədə real faiz dərəcəsi,

Y - dövr müddətində rezident institusional subyektlərin gəlirləri (ÜDM),

$Fİ$ - təmiz xarici investisiyalar (ölkə iqtisadiyyatına qeyri-rezidentlərin qoyduğu sərmayələr çıxılсын rezidentlərin xaricə yatırdığı sərmayələr),

şərtləri daxilində tədiyyə balansında balansı təmin edir və həmin tarazlıq BP əyrisində nöqtələr çoxluğunu birləşdirir. Deməli, ölkədə gəlirlərin həddən ziyadə çoxalması tədiyyə balansında tarazlığı qoruyub saxlamaq məqsədilə monetar siyasətin əsas vasitəsi hesab olan faiz dərəcələrinin də yüksəldilməsini tələb edir. Buna misal üçün göstərmək olar ki, şəkildə əks edilən $(Y_1; i_1)$ və $(Y_2; i_2)$ optimal kombinasiyaları tədiyyə balansında tarazlığı göstərir. Ancaq makroiqtisadiyyatın sonsuz həddə olan bu kimi kombinasiyalardan hansının balansı saxlaması başqa sahələr üçün həmin kombinasiyalardan hansı birinin daha optimal olmasıdır. Kombinasiyalar İC və LM modellərinin köməyi ilə araşdırılır. Həmin modellərin izahı mövzu çərçivəsindən kənara çıxdığı səbəbindən onu izah etməyi məqbul hesab etmirik və sadəcə olaraq qısa icmal verməklə kifayətlənirik.

İC (investment and saving - investisiya və yığım) modeli real sektorda tarazlığın təmin olunması üçün faiz dərəcələri ilə gəlirlərin tərs mütənasib kombinasiyasını, LM (liquidity and money - likvidlik və pul) modeli isə monetar sektorda tarazlığın yaranması məqsədilə faiz dərəcələri ilə gəlirlərin düz mütənasib kombinasiyasını tələb edir (Şəkil 1.2).

Şəkil 1.2 İS-LM-BP modelində mövcud olan balans tarazlığı

Şəkil 1.2-dən göründüyü kimi, makroiqtisadiyyatda tarazlıq xarici sahənin tarazlığı üçün faiz dərəcələri və gəlirlərin hədsiz kombinasiya-larından ancaq birində - $(Y_1; i_1)$ nisbətində yaranır və tarazlıq A nöqtəsində baş verir.

Tədiyyə balansının proqnozlaşdırılması onun hər bir maddəsinin ayrı-ayrılıqda proqnoz verilməsinə əsaslanır. Proqnozlaşdırma aşağıdakı vasitələrlə aparılır:

1. İlk məlumatlar vasitəsilə i proqnoz əsasən konkret bir sahədə inhisarçı və yaxud oliqopoliya fəaliyyətilə məşğul olan iqtisadi subyektlərin xarici iqtisadi əməliyyatlar (məs., idxal, ixrac, investisiya qoyuluşları və s.) barəsində gələcək sövdələşmələrə söykənir. Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün belə bir sahə neft sektoru hesab edilir.

2. Statistik üsul iqtisadi sikllər, mövsümi dəyişkənliklər və s. nəzərə alınmaqla müəyyən bir maddənin keçmiş illərdə nümayiş etdirdiyi təmayülün, eləcə də ayrı-ayrı göstəricilərin qarşılıqlı nisbətində gələcək illərdə də qorunub saxlanacağı fərziyyəsinə əsaslanır.

3. Ekonometrik üsul müxtəlif bölmələrin başqa iqtisadi dəyişənlərlə qarşılıqlı asılılığının reqressiya bərabərliklərinə söykənir. Ekonometrik üsullardan proqnoz vermək məqsədilə daha çox istifadə ediləni korrelyasiya təhlili və onun əsasında tərtib edilmiş reqressiya modelləri hesab edilir.

4. Məntiqi mühakimə vasitəsi yalnız iqtisadiyyatın deyil, elmin ən mükəmməl üsullarından hesab edilir. Həmin vasitə gələcəkdə baş verə biləcək iqtisadi, siyasi, sosial, təbii və digər proses və hadisələri nəzərə almaqla məntiq əsasında proqnozların verilməsinə, həmçinin əvvəldə müəyyən edilmiş alətlər vasitəsilə göstərilən proqnozların təkmilləşdirilməsinə söykənir.

Həmin vasitələrdən hansının etibarlı olması və ya hansının nə saman istifadə edilməsi ancaq kontekstdən asılıdır. Qəbul edilmiş qaydalara əsasən dayanıqlı iqtisadiyyatlı ölkələrdə ekonometrik metod ən mükəmməl üsul hesab edilirsə, statistik göstəricilərin lazımı qədər düzgün olmadığı və iqtisadi şokların fasiləsiz olaraq yaşandığı ölkələrdə bu üsul öz etibarlılığını çoxlu dərəcədə

itirməklə öz yerini statistik üsula verir.

Ekonometrik tədqiqatlar sübut edir ki, neftdən kənar məhsul ixracının reqressiya modeli aşağıdakı şəkildə göstərmək olar:

$$QNI = 0.0728 \times UDM + 3.1555 \times P_x + 173.986 \times RS - 308.277$$

0.004 0.057 71.7 49.13

$$DW = 1.31 \quad R^2 = 0.916$$

Burada, QNI - qeyri-neft ixracı,

UDM – Ümumi Daxili Məhsul,

P_x – ixrac qiymətləri indeksi,

RS – isə Rusiya şokudur.

Modeldən görünür ki, yerli istehsalın həcmindən və ixrac qiymətlərinin dinamikasından asılıdır. Hər iki amil birlikdə qeyri-neft ixracında baş verən dəyişmələrin təqribən 91%-ni izah edir. Hər iki paramert üzrə bu asılılıq düz mütənasib səciyyə daşıyır. Başqa sözlə, yerli istehsalın artım tempinin sürətlənməsi və göndərilmiş məhsulun qiymətlərinin bahalaşması milli ixracın həcmnin artmasına səbəb olur. Sonuncu mühakimə Azərbaycanın kiçik iqtisadiyyatlı ölkə olması arqumentinə söykənir. Böyük iqtisadiyyatlı ölkələrdə ixrac məhsullarının bahalaşması (bu hal özünü ticarət şərti indeksinin yaxşılaşmasında büruzə verir) tərəfdaş ölkələrin Tədiyyə qabiliyyətliliyini aşağı salmaqla uzunmüddətli dövrdə ixracı tormozlayır. Azərbaycanda nə Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən, nə də Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən xarici ticarət qiymətləri hesablanmadığı üçün birbaşa yox dolay üsullardan istifadə edilmişdir. Həmin üsullardan birinə görə ixrac qiymətləri Azərbaycanda sənaye istehsalçılarının topdansatış qiymət indeksinin manatın neftdən kənar ixrac həcmli nominal effektiv məzənnəsinə vurmaqla hesablanmışdır.

Qeyri-neft idxalının ÜDM-dən və manatın qeyri-neft idxal həcmli real effektiv məzənnədən asılı olan reqressiya modeli belə nəticəyə gəlməyə imkan

yaradır ki, Azərbaycanda ÜDM-in artımı nəticəsində gəlirlərin artmasının idxala təsiri dörd rüb (bir il) gecikmə ilə yaranır. Model son hədd idxala meyillənmə əmsalının təxmini 0,22-yə bərabər olduğunu müəyyən edir. Beləliklə, bir il müddətində yaradılmış əlavə dəyərin orta hesabla 78%-i milli malların istehlak və yığılmasına istiqamətlənir. Modelin t-statistika əmsalının və ehtimalılığının (Probability) lazımı səviyyədə olması idxalın dinamikasını müəyyənləşdirən amilin əsasən ÜDM-in olması qənaətinə gəlməyə əsas yaradır.

$$\ln(QNI) = 1.087 \times \ln(UDM(-4)) - 0.4945 \times \ln(REM) + 0.432 \times S - 0.431$$

$$0.104 \quad 0.235 \quad 0.110 \quad 0.534$$

$$DW = 2.00008 \quad R^2 = 0.942$$

Burada, QNI - neftdən kənar məhsul ixracı

UDM - Ümumi Daxili Məhsul,

REM - manatın qeyri-neft idxalı xüsusi çəkili real effektiv məzənnə indeksi,

S - 2005-ci ilin I rübündə mövcud olan dövlət tərəfindən alqılarıdır.

İdxalın loqarifmik təhlilə görə hesablanmış reqressiya modeli göstərir ki, idxal asılı olduğu qədər də lap çox ÜDM-ə görə həssasır. Belə ki, ÜDM-in 1% artması təxminən 10-12 ay keçdikdən sonra idxalın 1,09% artmasını zəruri edir. Manatın real effektiv məzənnəsinin rolu isə transmissiya mexanizminin başqa mənbələrində olduğu kimi zəifdir. Real səmərəli məzənnənin 1% sabitləşməsi idxala 0,49% azaldıcı təsir göstərir.

İdxalın gəlirlərlə müqayisədə elastikliyinə nisbətən çox olması da Azərbaycan iqtisadiyyatına xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən asılıdır. Keçid tipli ölkələrdə transmissiya mexanizminin zəif işləməsi fiskal alətlərlə

müqayisədə monetar vasitələrin təsir gücünü azaldır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, ekspert qiymətləndirmələrinə əsasən məzənnə kanalı pul siyasətinin digər təsir kanalları ilə müqayisədə daha səmərəli təsir imkanlarına malikdir.

Ümumiyyətlə, sərbəst dəyişənlər də daxil olmaqla modeldə nəzərdə tutulan parametrlər son 10 il ərzində idxalın dinamikasının 93%-dən çoxunu izah edirlər. Yalnız ÜDM-lə manatın real effektiv məzənnəsi birlikdə burada 90%-lik paya malikdir. Başqaları isə başlıca olaraq qeyri-iqtisadi amillərdən olmaqla, payları təqribən 8%-ə yaxındır. Modelə daxil edilmiş “C” dəyişəni də 2005-ci ilin I rübündə baş vermiş böyük həcmli dövlət alışları zamanı baş vermiş şoku hamarlamaq məqsədini daşıyırdı.

Modelin Durbin-Vatson statistikasısı demək olar ki, 2-yə bərabərdir ki, bu da modeldə heterostadikliyin (dağılma) kifayət qədər az olması təsüüratı yaradır. Modeldə istifadə edilmiş bütün dəyişənlər mövsümi faktorların dalğalandırıcı təsirindən təmizlənmişdir.

1999-cu ilin III rübündə idxalın kəskin olaraq azalması və yenidən yüksəlməsi halını model tam olaraq izah göstərir. Belə ki, həmin hadisə respublikada ÜDM-in kəskin azalmasından irəli gəlmişdir.

Qeyri-neft idxalının proqnozlaşdırılması məqsədilə BVF-nin “International Economic Outlook, September 2006” dərgisində dünya ölkələri üzrə verilmiş proqnozlar modelin baza dəyişənləri kimi əsas götürülmüşdür. Manatın real effektiv məzənnə indeksinin hesablanması rus rublu, avro, Ukrayna rivnası, İran rialı, türk lirəsi və ingilis funt-sterlinqi əsasında həyata keçirilmişdir. Xatırladaq ki, istər Azərbaycanda ÜDM-in, istərsə də manatın real effektiv məzənnəsinin dinamikası idxala ardıcıl istiqamətdə təsir göstərmişdir.

FƏSİL II. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TƏDİYYƏ BALASININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

2.1. Dövlətin tədiyyə balansı sahəsində iqtisadi siyasəti

Müsbət və ya mənfi saldo tədiyyə balansında bəzi hallarda tarazlığın pozulduğunu göstərir. Bu vəziyyətin əsas səbəbi nədir? Onları dörd qrupa bölmək olar: qiymət dəyişkənliyi; struktur disproporsiyalar; mənfəət səviyyəsinin dəyişkənliyi; əsaslı kapital həcmnin avtonom hərəkəti.

Qiymət disproporsiyasının əsas hissəsi inflyasiya xərclərinin yüksəlməsi, istehsal amillərinin (işçi qüvvəsi, kapital, torpaq) qiymətinin yüksəlməsi ilə bağlıdır. Sahibkarın narazı işçilərin əmək haqqını artırmaq istəməməsi işçi qüvvəsinin dəyərinin artmasına, uyğun olaraq da buraxılan məhsul qiymətinin də yüksəlməsinə səbəb olur. Mövcud xərclərin yüksəlməsi və rəqabətqabiliyyətinin azalması o cümlədən ucuz təbii ehtiyatların tükənməsi və xammalın yeni səmərəli olmayan mənbələrdən hasil edilməsi ilə bağlıdır. İxrac olunan məhsulların qiyməti dünya qiymətləri ilə müqayisədə daha yüksək olduğu halda, ixracın məcburi azaldılmasına və tədiyyə balansında kəsinin yaranmasına səbəb olur. Belə problemlər dünya bazarında bir neçə xammal malları üzrə ixtisaslaşmış inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müntəzəm olaraq baş verir. İxrac xammallarının qiymətinin dünya bazarında gözlənilmədən aşağı düşməsi tədiyyə balansının aktiv hissəsinə mənfi təsir göstərir.

Dünya məhsul istehsalında struktur disproporsiyaları nəticəsində yaranmış qeyri tarazlıq ixrac həcmnin azalmasına gətirib çıxarır. Səbəb odur ki, sənaye istehsalının strukturu dünya bazarının tələblərinə cavab vermir. Bu, xüsusən inkişaf etmiş ölkələrdə sintetik məhsullar təbii xammal istehsalının rəqabətini əvəz edir ki, nəticədə həmin xammalları istehsal edən ölkələrdə ixrac gəlirinin azalmasına gətirib çıxarır. Nümunə kimi inkişaf etmiş ölkələrdə, çox az perspektivi olan istehsalın kömürçixarma və metallurgiya sektorlarında saxlanmasıdır. Bu çür istehsalların likvidləşdirilməsi irimiqyaslı böyük xərcləri tələb edir.

Xarici ödənişlərdəki tarazlığı pozan səbəblərdən biri mənfəətin səviyyəsindəki dəyişikliklərdir. Təcrübədə dövlətlər müntəzəm surətdə aşağıdakı məsələləri eyni vaxtda həll etməyə çalışırlar: məşğulluğu artırmaq (müvafiq olaraq istehsalı genişləndirmək) və yaxud tədiyyə balansını tənzimləmək. Məşğulluğun təmin edilməsinin ənənəvi üsulu faiz dərəcəsinin endirilməsi və iqtisadiyyata maliyyə axınlarının artırılmasıdır. Eyni zamanda maliyyə axınının genişlənməsi xərclərin artması və idxalın yüksəlməsi deməkdir. Faiz dərəcəsinin azalması isə ölkədən kapital axınını gücləndirir. Hər iki vəziyyət tədiyyə balansında kəsinin çoxalmasına təsir göstərir.

Kapitalın avtonom hərəkətinə - iri hərbi təzminat ödənişləri və ya xaricdə hərbi bazaların saxlanılmasına sərf edilən xərclər daxildir ki, bu da tədiyyə balansında mənfə saldonun yaranmasına səbəb olur.

Tədiyyə balansına təsir edən amillər kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Ölkənin siyasi və iqtisadi inkişafının qeyri-tarazlığı, beynəlxalq rəqabət, II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Avropanın iqtisadi potensialın zəifləməsi nəticəsində Qərbi Avropa və Yaponiyanın tədiyyə balansında yüksək kəsin yaranmışdı, amma ABŞ-ın tədiyyə balansı isə aktiv idi, zəngin qızıl ehtitətlərinə malik idi. 60-cı illərdən etibarən başlayaraq dünya sənaye istehsalında, əmtəə ixracında, kapital ixracında ABŞ-ın payının azalması onun tədiyyə balansında xroniki defisit yaranmasına səbəb oldu. 70-ci illərin əvvəllərindən isə 3 mərkəz - ABŞ, Qərbi Avropa, Yaponiya - arasındakı münaqişələr, ticarət müharibələri onların tədiyyə balansında əks olunur. ABŞ tədiyyə balansının qeyri-sabitliyi artır. Dünya əmtəə və kapital bazarında xüsusi çəkisinin artması, iqtisadi və elmi-texniki potensialının genişlənməsi, xüsusən də həmin vaxtda Avropa İqtisadi Əməkdaşlığı çərçivəsində ümumi bazar səviyyəsinə yüksəlməsi Qərbi Avropa və Yaponiyada 70-90-cı illərdə müsbət saldonun yaranmasına gətirib çıxardı.

2. İqtisadiyyatda tsiklik tərəddüdlər. Tədiyyələr balansında təsərrüfat fəaliyyətinin canlanması və tənəzzülü kimi tərəddüdlər baş verir, belə ki, ölkənin

xarici iqtisadi fəaliyyəti onun daxili iqtisadiyyatının konyunkturasından asılıdır. Sənaye tsikli ilə müəyyənləşən tədiyyə balansı tərəddüdü daxili iqtisadi proseslərin bir ölkədən digərinə yayılmasına yardım edir. İstehsalın genişlənməsi yanacaq, xammal, yarımfabrikatlar, avadanlıq idxalını artırır, iqtisadi artımın zəifləməsi ilə isə məhsulların idxalını azaldır. Əmtəə, kapital və xidmətlər ixracı dünya bazarında mühüm dəyişikliklərə aparıb çıxarır. Zəif təsərrüfat inkişaf edəndə, adətən, kapital ixracı artır. Sürətli iqtisadi inkişaf zamanı isə gəlirlər artır, valyutanın ölkədən çıxması prosesi dayanır, ölkədə kredit ekspansiyası güclənir, faiz dərəcəsi artır, kapital ixracının sürəti aşağı düşür.

3. Dövlətin xaricdəki xərclərinin yüksəlməsi. Tədiyyə balansına mənfi təsir göstərən amillərdən biri müxtəlif siyasi və iqtisadi məqsədlər daşıyan xarici dövlət xərcləridir. Misal kimi demək olar ki, bəzən dövlətlər geosiyasi mövqeyini möhkəmlətmək məqsədilə bir çox ölkələrə yardımlar, kreditlər verir.

4. İqtisadiyyatın hərbişdirilməsi və hərbi və silahlanmaya çəkilən xərclər. Hərbi xərclərin tədiyyə balansına dolayı təsiri onların istehsala, iqtisadi artım sürətinə mənfi təsiri, həmçinin ixracda istifadə oluna biləcək investisiya resurslarının mülki sahələrdən çıxarılması ilə müşayiət olunur.

5. Beynəlxalq maliyyə asılılığının güclənməsi. Müasir şəraitdə tədiyyə balansının əsas bölmələrindən biri maliyyə axınının hərəkətidir. Səbəb kapital ixracının, borc kapitalı bazarının, avrovalyutabazarının, maliyyə bazarlarının genişlənməsi ilə əlaqədardır. Kapitalın hərəkətinin vacib amillərindən biri tədiyyə balansında mövcud olan disbalans və onun passiv saldusunun örtülməsi ilə bağlıdır. Nəticədə ölkələr arasındakı maliyyə asılılığı kommersiya asılılığına nisbətən daha güclüdür. İxracatçı ölkələrin tədiyyə balansına kapital ixracının ikiqat təsiri odur ki, bu onun passivini genişləndirir, lakin müəyyən müddətdən sonra ölkəyə faiz və dividend axını gəlir. Xarici kapitalın axını idxalatçı ölkələrin də tədiyyə balansına ikiqat təsiri var. Kredit əməliyyatlarından daxilolmalar artsa da, ödəmə vaxtı çatdıqda, borclu ölkələr borcu, həmçinin faiz

və dividendləri qaytarmalı olurlar. Lakin kapitalın istifadəsi gəlir gətirdiyi şəraitdə isə, bu, borclu ölkənin tədiyyə balansına müsbət təsir göstərəcəkdir.

6. Beynəlxalq ticarətdə dəyişikliklər. Son illərdə hazır, elmtutumlu məhsullar, həmçinin neft, enerji resursları ilə ticarət daha intensiv artıb. Dünya ticarətinin 71%-i məhz sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin payına düşür. Sənayeə inkişaf etmiş ölkələr arasındakı ticarət onların ixracının 80%-ini, inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı ticarət əməliyyatları isə onların ixracının 1/4 hissəsini təşkil edir. TMK-ların firmadaxili məhsul mübadiləsi, transfer qiymətlərlə ticarət, həmçinin rəqabətin qeyri-qiymət amilləri – keyfiyyət, etibarlılıq, məhsulun çatdırılma vaxtı tədiyyə balansına mühüm təsir göstərir.

7. Valyuta-maliyyə amili. Bildiyimiz kimi devalvasiya ixracı həvəsləndirir, revalvasiya isə idxalı stimullaşdırır. Dünya valyuta sisteminin qeyri-sabitliyi beynəlxalq ticarət və hesab şərtlərini pisləşdirir. Milli valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsi proqnozlaşdırılan vaxt idxal və ixrac ödənişlərinin qarışması yararır: idxalçılar ödənişi tezləşdirməyə can atırlar, amma ixracatçılar, əksinə, xarici valyutanı almağa tələsmirlər. Üzən valyuta kursunun daxil olması ilə valyuta itkisi riski artıb. Aparıcı valyutaların (dollar, funt sterlinq, iyen, avro) kursundakı dəyişikliklər əksəriyyət ölkələrin tədiyyə balansına təsir göstərir.

8. İnflyasiyanın mənfi təsiri. Qiymətlərin artımı milli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyini azaltmaqla onların ixracını çətinləşdirir, əmtəə idxalını həvəsləndirir və xaricdə kapital axtarışına kömək edir.

9. Fövqəladə hallar - yəni, təbii fəlakətlər, yoxsulluq, xammalın qiymətində gözlənilməyən dəyişikliklər, qəzalar və s. tədiyyə balansına mənfi təsir göstərir.

Praktiki olaraq, demək lazımdır ki, bütün makroiqtisadi göstəricilər tədiyyə balansına əsaslı təsir göstərir. Onları 2 qrupa ayırmaq olar: milli makroiqtisadi tənzimlənmə kriteriyaları və xarici iqtisadi göstəricilər. Birinci qrupa daxildir: milli gəlir, faiz dərəcəsi səviyyəsi, pul emissiyasının kütləsi və həcmi.

Milli gəlir. Milli gəlir dedikdə, ölkə rezidentlərinin əmtəə və xidmətlər istehsalı zamanı əldə etdikləri əmək haqqı, dividend, faiz və rentanın cəmi nəzərdə tutulur. Bütün məhsul və xidmətlərə olan şəxsi və ümummilli tələbat ölkə rezidentlərinin gəlir və real maaş səviyyəsindən asılıdır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, həmin gəlirlərin çoxalması milli məhsulların, o cümlədən idxal məhsullarının istehlakını gücləndirir. İdxal da öz növbəsində xarici valyutaya tələbatı artırmaqla tədiyyə balansına mənfi təsir göstərir. Milli gəliri artırılmasının təşviq edilməsi tədiyyə balansının mənfi saldosunu çoxalda bilər. Milli gəlir artımının azaldılması və hətta dayandırılması tədiyyə balansına müsbət təsir göstərir.

Faiz dərəcəsi səviyyəsi. Faiz dərəcələrinin həcmi ayrılmış kreditin şərtlərini müəyyən edir. Əgər faiz dərəcəsi çoxdursa, onda kredit şərtləri sərt olur; əgər faiz dərəcəsi aşağıdırsa, onda onlar azad olurlar. Dünya təsərrüfatında fiziki və hüquqi şəxslərin böyük əksəriyyəti öz vəsaitlərini likvid aktiv formasında qoruyub saxlayır və onları yüksək faiz dərəcəsi olan ölkələrin banklarında yerləşdirilir, bununla da tədiyyə balansına müsbət təsir göstərir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, kapital axını qısamüddətli müsbət təsirə malikdir. Uzunmüddətli perspektivdə faiz dərəcəsinin artması kapital axınının azalmasına, sahibkarlıq fəallığının azalmasına gətirib çıxarır.

Pul emissiyasının kəmiyyəti və həcmi. Emissiya və ya pul-kredit siyasətinin sürətləndirilməsi tədiyyə balansına təsir göstərir. Mərkəzi bank artıq vəsaitlərlə bankların kreditləşməsini apardığı zaman buna cavab olaraq bu banklar da gəlirlərini çoxaltmaq məqsədilə borclanma əməliyyatlarını artırır. Borcların genişlənməsi avtomatik olaraq faiz dərəcəsinin azalmasına səbəb olur. Kreditləşmə həcmiminin artması pul maqnatlarının xaricdə kapital qoyuluşunu stimullaşdırır ki, bu proseslər də qısamüddətli dövrdə tədiyyə balansına əks təsir göstərir. Liberal kredit-emissiya siyasəti idxalın artması, ölkə daxilində faiz dərəcəsinin aşağı olması nəticəsində xaricə kapital axınının artması ilə bağlı olaraq tədiyyə balansına mənfi təsir bildirir. Pul siyasətində

məhdudlaşdırıcı siyasət isə əks effekt verir.

Cədvəl 2.1.

Göstəricilər	Liberal siyasət	Məhdudlaşdırıcı siyasət
Milli gəlir	Çoxalır	Azalır
Faizdərəcəsi	Azalır	Yüksəlir
Qiymətlər	Yüksəlir	Azalır
Tədiyyə balansı	Pisləşir	Yaxşılaşır

Emissiya siyasətinə gəldikdə isə, burada bir çox vergi və emissiya tədbirləri aparılır. Məsələn, verginin artması milli gəlirin azalmasına və tədiyyə balansında kəsirin enməsinə, pul emissiyasının artımı isə əks effektlə müşahidə edilir.

2.2. Azərbaycanın tədiyyə balansının strukturu və əsas istiqamətləri

Tədiyyə balansı mühasibat yazılışlarındakı kimi ikili yazılış formasında qurulur. Əməliyyatın hər biri eyni dəyər formasında iki əks işarə ilə qeyd olunur. Onlardan biri kredit, o birisi isə debet tərəfində qeyd olunur. Hal-hazırda Azərbaycanda tədiyyə balansı MB tərəfindən rüblük və illik olaraq işlənilib hazırlanır. Mərkəzi Bank tərəfindən tərtib olunan tədiyyə balansı dörd əsas bölmədən ibarətdir:

1. ticarət balansı (əmtəələrin, nemətlərin idxal və ixracı);
2. xidmətlər balansı və qeyri-kommersiya ödəmələri;
3. kapital və kreditin dövriyyə balansı;
4. balanslaşdırıcı maddələr.

Düşünürəm ki, ölkəmizdə MB vasitəsilə hazırlanan, ictimaiyyətlə paylaşılan tədiyyə balansı hesabatı çox qısa hesabat formasında hazırlanır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hazırladığı hesabatlardan da bəllidir ki, digər ölkələr də məlumatlar dolğun məlumatlı, əhatəli, hər bir hesab növünə uyğun

ayrı ayrılıqda cədvəllər və hesabatlar tərtib olunur və onun əsasında həmin ölkənin iqtisadiyyatı barədə geniş ölçülü, əhatəli məlumat əldə etmək mümkün olur. MB-nin Statistika İdarəsinin hazırladığı və bunun əsasında BVF-yə təqdim olunan tədiyyə balansında isə çox az, dolğun olmayan məlumatlar tapmaq mümkün olur. Bunun nəticəsində hər hansı subyekt, xarici investor, iqtisadçı ekspert, başqaları Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatı barəsində tədiyyə balansı vasitəsi ilə geniş məlumat əldə edə bilmirlər.

BVF valyuta kredit münasibətləri ilə bağlı məsələlərdə problemlərlə üz-üzə çıxan və tədiyyə balansında nöqsanlar olan, bu pozulmaların qısa zaman müddətində öhdəsindən gələ bilməyən ölkələrin daim üz-üzə gəldiyi bu vəziyyətdən çıxmaları üçün ölkələrə dəstək duran beynəlxalq qurumdur. BVF tərəfindən tərtib edilən “Tədiyyə balansı və beynəlxalq investisiyaların vəziyyəti” hesabatı dünya iqtisadiyyatı və yerli iqtisadiyyatlar daxilində baş verən mövcud vəziyyəti və münasibətlərin standart hesabat formasında göstərilməsinə xidmət edən sənəd və forma hesab edilə bilər. Həmin hesabat milli iqtisadiyyatlara dair ətraflı məlumatlandırmaqla yanaşı, milli iqtisadiyyatın “güzgü”sü kimi çıxış edir. Müasir zamanda hesabatlar milli hesablar sisteminin 2008-ci il nəşri ilə harmonizə edilmiş şəkildə parallel şəkildə yenilənir. Beynəlxalq valyuta fondunun metodologiyası əsasında tədiyyə balansının tərtib edilməsi və təsnifləşdirilməsi 1 sayılı cədvəldə əks olunmuşdur. BVF sxeminə görə tədiyyə balansının tərtib edilmə metodologiyasına görə kredit və debet əməliyyatlarının nəticələrinin kəsişməsi və yekun balans sıfır olduğundan İEOÖ-lərdə bunun üçün “səhvlər və ötürmələr” bölməsindən ətraflı istifadə edilir. Mərkəzi bankların çoxu ilkin statistik xətalara həmin yolla aradan qaldırmağa çalışırlar. Bu səbəbdən də bu maddənin göstəriciləri yuxarı olur və nəticə olaraq tədiyyə balansının təhrif edilməsinə səbəb olur. Cəmiyyətin sosial, iqtisadi rifahının artırılması və yaxşılaşdırılması milli iqtisadiyyatın inkişaf yolunda olması və dayanıqlı iqtisadi sistemə qadir olması ilə birbaşa bağlıdır. İqtisadi sabitliyə mənfi təsir göstərən amillərə büdcənin və tədiyyə balansında

kəsir yaratmasını göstərə bilərik. Cari hesab dolayı yolla tədiyyə balansında xarici aləmə olan öhdəlikləri və ödəmələri göstərməklə birlikdə iqtisadiyyatın ümumi tarazlığının ziyanlı transferlərinə yol açmaqdadır. Tədiyyə balansı məlum olduğu kimi mühasibat quruluşlarındakı kimi ikili yazılış əsasında qurulur. Hər əməliyyat bir dəyər ifadəsində iki əks işarə ilə ifadə olunur. Qeyd edilən əməliyyatlar biri kredit, digəri isə debet hissəsində göstərilir. Mərkəzi Bank tərəfindən qurulan tədiyyə balansı dörd əsas hissədən ibarətdir: ticarət balansı (əmtələrin idxal və ixracı); xidmətlər balansı və qeyri-kommersiya ödəmələri; kapital və kreditin hərəkəti balansı; balanslaşdırıcı maddələr. Buna uyğun olaraq BVF-nin müddəalarına görə bu maddənin məbləği idxal və ya ixracın 5 %-dən çox olmadıqda tədiyyə balansının tərtibi qənaətbəxş hesab olunur. “Səhvlər və buraxılmalar” maddəsinin mövcud olması tədiyyə balansının tərtib olunması zamanı yol verilən ciddi səhvlər və boşluqlardan xəbər verir.

Cədvəl 2.2.

Tədiyyə balansının quruluşu

Cari əməliyyatlar	Məhsul	
	Xidmətlər, o cümlədən investisiyadan əldə edilən gəlir	
	Transfer	
		Özəl köçürmələr
		Rəsmi birtərəfli köçürmələr

Cəmi		Cari əməliyyatlar hesabının balansı
Kapital axını balansı	Uzunmüddətli kapital	
		Birbaşa investisiyalar
		Portfel investisiyası
	Qısamüddətli kapital	
Cəmi		Kapitalın hərəkəti balansı
Qızıl valyuta ehtiyatlarının dövriyyəsi	Qızıl valyuta rezervləri	
		Qızıl
		Xarici valyuta ehtiyatları
		Xüsusi iqtibas hüquqları(CDR)
		Ekyu(avropa şərti valyuta vahidi)
		Xarici banklarda olan ölkələrin passivləri
Cəmi		Qızıl valyuta rezervlərinin dövriyyə balansı
balans cəmi		

Mərkəzi bankın makroiqtisadi vəziyyətini nəzarətdə saxlamaq üçün bazarda beynəlxalq ehtiyatların alınib-satılması rəsmi valyuta müdaxiləsi və ya valyuta inyervensiyası adlanır. Hazırkı mərhələdə dünya təcrübəsində rəsmi valyuta ehtiyatlarına monetar qızıl, nağd xarici valyuta, xarici hökumətlərin qiymətli kağızları və depozitləri; SDR (xüsusi borc hüququ) və BVF-da ölkənin rezerv kvotası aid olunur.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətdə olan 30 bankdan avtomatik şəkildə daxil olan və emal edilərək hazırlanan hesabatlar ölkənin tədiyyə balansının formalaşmasında mühüm informasiya mənbəyi kimi istifadə edilir. Digər mənbələrdən daxil olan məlumatlar, o cümlədən Dövlət Statistika və Dövlət Gömrük komitələrindən, Maliyyə Nazirliyindən və başqa aidiyyəti üzrə nazirlik və təşkilatlardan əldə edilən məlumatlar Mərkəzi Bankın aidiyyəti departamenti tərəfindən işlənilərək uyğun hesablamalar nəticəsində idxal-ixrac əməliyyatları, işgüzar və şəxsi səfərlər, FOB(free and board) qiymətinə uyğun olması və tədiyyə balansının digər göstəriciləri ilə bağlı qiymətləndirmələr aparılır və tədiyyə balansda əks olunur.

1996-cı ildən başlayan stabil iqtisadi inkişaf, 2003-cü ildən etibarən isə ölkədə yüksək tempili iqtisadi artımın müşahidə edilməsi, yerli mallara xarici tələbin artması, beynəlxalq investisiya iqliminin daha da yaxşılaşması şəraitində kapital axınının artırılması, dünya bazarlarında neftin qiymətinin 2014-cü ilə qədər yüksək səviyyədə mövcud olması kimi amillər tədiyyə balansının göstəricilərinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasını şərtləndirmiş və 2014-cü ildən etibarən neftin qiymətlərində kəskin azalmalar isə tədiyyə balansının göstəricilərinin mənfəyə doğru yönəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Ölkədə yüksək sürətli iqtisadi artım strategiyasının, o cümlədən onun vacib tərkib hissəsi hesab olan neft-qaz strategiyasının uğurla reallaşdırılması ölkənin ixrac potensialının genişlənməsini şərtləndirmişdir. Nəticədə tədiyyə balansının cari əməliyyatla rhesabında axırıncı illərdə böyük həcmli profisit meydana gəlmişdir.

2013-cü il ərzində cari hesabın saldosu müsbət 12 317,835 mln. \$, ÜDM 75 167mln. \$ məbləğində olaraq ÜDM-in 16.2%-ni təşkil etmişdir. Xarici ticarət balansının müsbət saldosu 20 620,776 mln. \$ olmaqla ÜDM-in 27.2%-nə bərabər olmuş və cari əməliyyatlar hesabının profisitlə nəticələnməsini müəyyən edən əsas amil olmuşdur. Bu da öz növbəsində kapital və maliyyənin hərəkəti hesabında meydana gəlmiş mənfi saldonu maliyyələşdirərək tədiyyə balansının məcmu müsbət saldosunu şərtləndirmişdir.

Cədvəl 2-dən də göründüyü kimi, tədiyyə balansında xidmətlər balansında yaranmış olan 4,189 mln. manat fərq tədiyyə balansının debet hissəsinin həcmnin artmasına, nəticədə isə tədiyyə balansına mənfi yönümdə təsir göstərir. Tədiyyə balansının sahələrə ayrılmaqla təhlili isə müəyyən edir ki, əvvəlki illərdə mövcud olduğu kimi, 2013-cü ildə xarici iqtisadi əməliyyatlar neft-qaz sektoru üzrə 22144,697 mln. \$ olmaqla müsbət saldoya, neftdən kənar sektoru-digər sektorlar üzrə isə 9 826,861 mln. \$ olmaqla mənfi saldoya malik olmuşdur.

Cədvəl 2.3

2013-cü ilin Azərbaycan respublikasının Tədiyyə balansı

<i>min ABŞ dolları</i>			
Göstəricilər	Kredit	Debet	Fərq
	<i>(daxilolmalar)</i>	<i>(ödənişlər)</i>	
A. Cari əməliyyatlar hesabi	38584309	26266473	12317836
Xarici ticarət balansı	31776363	11155586	20620777
Malların ixracı	31776351		31776351

Malların idxalı		11155564	-11155564
Xidmətlər balansı	4130924	8319932	-4189008
Nəqliyyat xidmətləri	815748	982556	-166808
Turizm xidmətləri	2365043	2876612	-511569
Rabitə xidmətləri	113850	144062	-30212
Tikinti xidmətləri	157874	1662748	-1504874
Maliyyə xidmətləri	10000	14842	-4842
Dövlət xidmətləri	24536	144253	-119727
Digər işgüzar xidmətlər	643863	2494818	-1850955
İlkin gəlirlər	1029308	5149875	-4120567
Təkrar gəlirlər	1647715	1641062	6653
B. Kapital hesabi	372	13282	-12910
Qeyri-maliyyə aktivlərinin alqi / satqisi	363	13293	-12930
	Təmiz maliyyə aktivləri	Xalis maliyyə öhdəlikləri	
	("+"artıb, "-" azalıb)	("+"artıb, "-" azalıb)	
Maliyyə hesabi	6488833		
Birbaşa investisiyalar		1139185	
Neft bonusu		2358	
Portfel investisiyalar		718408	
Digər investisiyalar	8348875		
Aktivlər	9958638		
Öhdəliklər və hüquqlar		1609662	
Ç. Ehtiyatda olan aktivlər	3841021		
Göstəricilər	KREDİT	DEBET	FƏRQ
D. Balanslaşdırıcı maddələr		1975093	-1975093

2013-cü il üzrə ölkənin beynəlxalq iqtisadi əməliyyatların cari əməliyyatlar üzrə bütün sahələrində məcmu daxilolmalar və ödənişlər arasında olan balansda cari əməliyyatlar hesabında 12 317,825 mln. \$ həcmində profisit yaranmışdır. Cari əməliyyatlar hesabında profisit yaranması əsasən neft-qaz sektoru üzrə xammalın(86%),yəni neft və neft məhsullarının ixracının artımı ilə izah edilə bilər. Nəticədə xarici ticarət balansı saldosunun da müsbət 20 620,765 mln. \$-a qədər yüksəlməsi baş vermişdir.

Tədiyyə balansının qeydiyyat xüsusiyyətləri

Tədiyyə balansının qeydiyyat xüsusiyyətləri dedikdə ölkə daxilində olan istehlakçılar, firmalar və dövlət tərəfindən digər xarici ölkədəki vətəndaş, firma və dövlətlər arasında yaranan iqtisadi və maliyyə əməliyyatları nəzərdə tutulur.

Tədiyyə balansının iqtisadi vəziyyətini əks etdirə biləcək biləcək cədvəl, “iqtisadi güzgü” olmaqla və belə bir dəqiq cədvəlin tərtib edilməsi və təsnifləşdirilməsi, məqsədə və vaxta bağlı olaraq ölkədən-ölkəyə, ümumi standartların sabit qalmasına qarşılıq olaraq az fərqlilik müşahidə edilir.

Tədiyyə balansındakı iqtisadi əməliyyatlar mühasibatlıq qeydlərinə görə ikili qeydiyyat sistemini üzrə qeyd edilməlidir. Yəni tədiyyə balansına mühasibatlığın əsas qaydalarına görə ikili qeydiyyat sistemində əsasən qeyd aparılacaq, aktiv və passivin cəmi bir-birinə bərabər tutulacaqdır.

Devalvasiya, onun tədiyyə balansına təsiri və bu timsalda Azərbaycanın tədiyyə balansı. Bildiyimiz kimi bəzi hallarda ölkələr valyutalarının dəyərlərində azalmalar yaradaraq, öz mal və xidmətlərinin dəyərini xarici bazarlara görə ilk baxışda ucuzlaşdıraraq, daha çox məhsul və xidmət ixrac etməyə çalışırlar.

Devalvasiya xüsusilə sabit valyuta sistemi üçün daha məqbuldur. Bu sistemdə yerli valyutanın xarici valyutalar a görə dəyəri hökumət tərəfindən müəyyən edilir və devalvasiya dövlətin qərarıyla, gözlənilmədən edilir. Üzən

valyuta sistemində isə valyuta bazarı üzərində hökumət müdaxiləsi ya yoxdur, ya da ən aşağı səviyyədə olur, valyuta kursları tələb-təklifə əsasında sərbəst surətdə artıb azalır. Sabit, fiksə edilmiş valyuta sistemi üçün istifadə edilən devalvasiya termininə üzən valyuta sistemində bazar infrastrukturunu elementlərinin fəaliyyəti, valyuta məzənnəsindəki yüksəlməylə milli valyutanın dəyərdən düşməsi deyilir.

Bununla bələ hər iki sistemdə də valyuta kurslarındakı dəyişmələrin təsiri eynidir. Burada diqqət edilməsi lazım olan mühüm məsələ devalvasiyanın sabit valyut sistemində və hökumət qərarının vasitəsi ilə valyutanın dəyərində bir azalmanı meydana çıxmasıdır.

Müəyyən vaxtlarda ölkə daxilində qiymət artımları yaşana bilər. Belə ki, inflyasiya yarana bilər. Həmin vəziyyətdə ölkə daxilində istehsal edilib ölkəyə qazandırılan, ölkə xaricinə ixrac edilən malların qiymətlərində müşahidə edilən qiymət artımlarının nəticəsində bu mallar xarici bazarlara görə daha bahalı vəziyyətə düşəcəkdir. .

Valyuta kursu sabit saxlanıldığı halda, ixrac malları bahalaşacaq və ixracat azalacaq, idxal malları isə ucuzlaşacaq və idxalat genişlənəcəkdir. Bu vəziyyətdə tədiyyə balansında kəsir mövcud idisə, bu kəsir daha da çoxalacaqdır. Nəticədə devalvasiya vasitəsi ilə buna mane olmaya çalışacaqlar.

Beləliklə, devalvasiyanın iki vacib xüsusiyyəti vardır. Birincisi, tədiyyə balansında tarazlığa nail olmaq, ikincisi isə qiymət mexanizminə ən müdaxiləyə səbəb olan bir tənzimlənmə siyasətidir.

Devalvasiya siyasətindən hər bir ölkə iqtisadiyyatının fayda əldə etməsi planlaşdırılır. Bu valyuta siyasətinin əsas məqsədi milli məhsulların qiymətlərinin daha çox qalxmasının qarşısını almaq və ölkənin xarici rəqabətə davamlılığını artırmaq, ixrac potensialının gücləndirilməsi, idxalatın azalması, cari əməliyyatlar hesabında müsbət myelin təmin edilməsidir. .

Bu səbəblərlə bağlı edilən devalvasiyadan nəticə əldə edilməsi üçün ən vacib məsələlərdən biri də devalvasiyadan sonra yaranacaq qiymət artımlarının

qarşısının alınmasıdır. Devalvasiyadan sonra qiymətlərdəki artım davam edərsə, inflyasiyanın qarşısını almaq çətinlik törədə bilər.

Deməli devalvasiya valyuta kursu ilə daxili qiymətlər arasında sabit kurs nəticəsində pozulan tarazlığı düzəltmək üçün edildiyinə görə tarazlığın davamlılığının qorunması məqsədilə devalvasiya sonrası baş verə biləcək qiymət artımlarına yol verilə bilməz.

Devalvasiyanın real mahiyyətinə 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasında yaranmış olan proses müstəvisində baxaq. Ölkədə və dünyada 2014-cü illərin sonu və 2015-ci illərin əvvəllərində baş verən iqtisadi və siyasi hadisələr, neftin qiymətinin aşağı enməsi devalvasiyanı zəruriyyətə çevirmişdi.

Azərbaycan son 20 ildə neft sektorundan əldə edilən “isti” pulların hesabına fasiləsiz iqtisadi artıma nail olurdu. Dövlət xərcləri və gəlirləri artır, inflyasiya normal bir rəqəmli səviyyədə saxlanılır, manat-dollar kursu isə sabit qalırdı.

Dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə böyük ziyan dəyməyə başladı, belə ki, gəlirlər azalmaya doğru gedirdi. Nəzərə alsaq ki, öncədən hökumət neftdən əldə etdiyi hər bir dolları 0,78 manata dəyişirdi. Neftin hər bir barelinin 100\$ və daha çox olduğu vaxt hökumət 1 barel neft satıb əvəzində 0,78 manat əldə edirdi. Bir müddət keçdikdən sonra neft ucuzlaşmağa başladı. Misal olaraq neftin qiymətinin 55\$ olduğu illərə nəzər yetirək. Belə olan təqdirdə, hökumət 1 barel neftdən 55\$, deməli 42 manat 90 qəpik alır. Bu zaman 1 barel neftdən gələn gəlir orta hesabla 35 manat azalır.

Neft gəlirlərinin azalması Dövlət Neft Fondunun gəlirlərinə və birbaşa olaraq dövlət büdcəsinə ciddi zərbədir və nəticədə büdcə kəsirinin həcmi çoxalmasına münbit zəmin yaranırdı. Fərz edək ki, neftin 1 bareli 55 dollar civarında hərəkət edir və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft fonduna təxminən 45% daxil olmalar azalır. Təbii ki, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və Dövlət Neft Fondunun valyuta ehtiyatlarından səmərəli və strateji

layihələrin reallaşdırılması üçün istifadə edilməlidir, oradan büdcəyə transferlər azaldılmalıdır. Devalvasiya siyasətinin ən əsas səbəblərindən biri də əsas odur ki, hökumət büdcə gəlirlərini manatla artırmaqdan devalvasiya qərarı verdi. Neftin 1 bareli 55 dollar olan vaxtı cari məzənnə ilə hər bir barel neftdən 42.9 manat əldə edirdiksə, hal hazırda 57,75 manat əldə edirik. Yəni devalvasiya neftin qiymətinin aşağı düşməsinə kompensasiya etmiş olur. Maraqlı görünə bilər ki, manatla gəlir vacib ola bilərmi? Təbii ki, dövlət öz ölkə daxilindəki xərclərini manatla ödəyir. Bununla əlaqədar olaraq manatın məzənnəsinin əvvəlki dövrlə müqayisədə aşağı olması eyni miqdarda neft satışından daha çox manat əldə etmək imkanı yaratmış oldu. Sonda deyə bilərik ki, devalvasiya ilə milli valyutanın məzənnəsi xarici valyutaların dəyərində nisbətən azalmağa və xarici məhsulların qiymətlərində meydana çıxan artımlar nəticəsində bunla tələbat azacaq və beləliklə idxalatda bir azalma yaranacaq və tədiyyə balansının müsbət saldosunun artmasına səbəb olacaqdır. Devalvasiya nəticəsində ölkə xaricində istehsal edilən malların qiymətlərində bir artım yaşanmaqla, ölkə valyutasının dəyərində düşməsi nəticəsində ölkə daxilində istehsal olunan malların qiymətləri ilk baxışda aşağı düşəcəkdir. Xarici ölkə vətəndaşları daha devalvasiya edən ölkədən devalvasiya etmədən əvvəlki vəziyyətdə məhsullarla ticarət edə biləcəklər. Bu isə devalvasiya siyasəti aparan ölkənin ixracatını artırır və tədiyyə balansının profisitinin artımına səbəb olur.

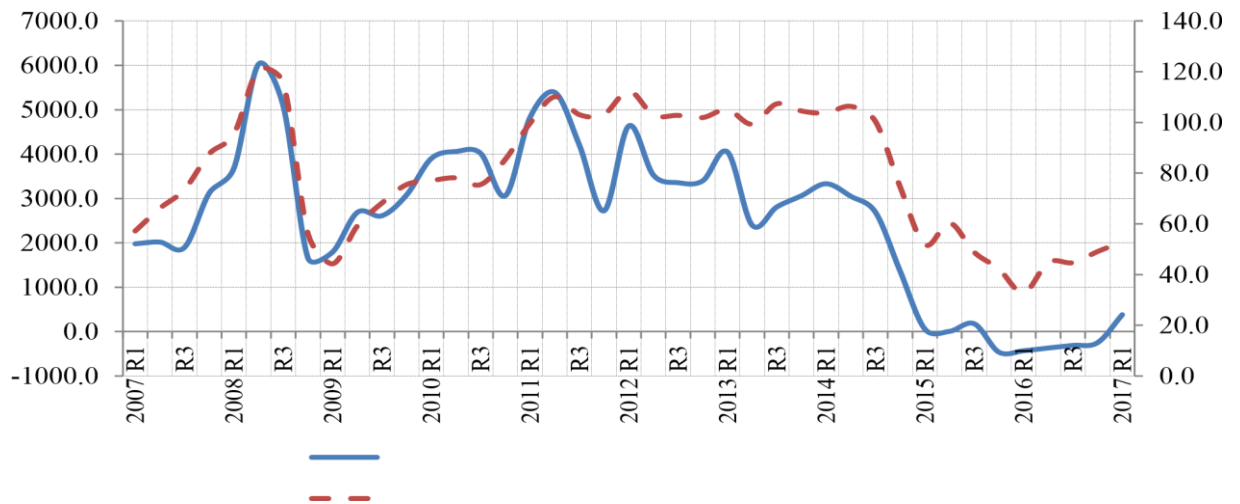
Devalvasiyanın tədiyyə balansına təsiri ilə bağlı belə nəticəyə gələ bilərik ki, idxalatda yaranan azalma və ixracatda meydana gələn artım ilə xarici ticarət balansında aşkar edilən müsbət meyil nəticəsində tədiyyə balansında da müsbətə doğru dəyişikliklər müşahidə olunacaqdır.

Cari əməliyyatlar hesabı. 2017-ci ilin I rübündə tədiyyə balansının cari əməliyyatlar balansının kəsri profisitlə əvəzlənmişdir: əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisə edildikdə 62% artmış neft qiymətləri (neftin orta rüblük qiyməti 32.8-dən 53 dollar/barrelə yüksəlmişdir) cari əməliyyatlar hesabının -432.1 mln.

ABŞ dolları həcmində kəsrinin +380.1 mln.ABŞ dolları profisitlə əvəz olunması ilə başa çatmışdır.

Diaqram 1.

Cari əməliyyatlar balansı və neft qiyməti

Göy rəngdə olanlar- cari əməliyyatlar balansı (mln.ABŞ dolları)

Qırmızı rəngdə əks olunanlar- orta rüblük neft qiyməti (ABŞ dolları/barrel)- bildirir

Dövr ərzində neft-qaz sektoru üzrə ümumilikdə cari hesab profisiti 3 dəfəyə yaxın artaraq +1516.3 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Neft-qaz sektorunun xarici ticarət üzrə profisiti 1476.4 mln. ABŞ dolları artaraq +3028.8 mln. ABŞ dollarına çatmışdır. Sektor üzrə xidmətlər və ilkin gəlirlər balansında isə, müvafiq olaraq, -916.4 mln. ABŞ dolları və -584 mln. ABŞ dolları həcmində kəsir olmuşdur ki, bu qeyd olunan iki istiqamət üzrə əvvəlki ilin həmin dövründə müşahidə edilmiş olan kəsirdən -482.5 mln. ABŞ dollar artıqdır.

Qeyri-neft sahəsi üzrə cari hesab kəsində nisbi artım görünmüşdür :dövr ərzində bölmə üzrə kəsir 181.3 mln. ABŞ dollar artaraq -1135.1 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Dövr ərzində təkrar gəlirlər balansının profisiti isə 3.2 mln. ABŞ dollarıdan +114.6 mln. ABŞ dollara qədər artmışdır (*əsasən başqa ölkələrdən Azərbaycana gələn transfertlər, yəni köçürmələr-pul*

baratları hesabına yaranır). Həmçinin dövr ərzində turizm və nəqliyyat bölmələri üzrə profisit müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 2.4

Cari əməliyyatlar balansının dinamikası

	<i>mln.USD</i>		
	2016 I Rüb	2017 I Rüb	Əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə dəyişmə
Cari Əməliyyatlar Hesabı üzrə Balansı	-432.2	380.2	812.4
Neft-qaz sektoru	522.5	1516.3	993.8
Qeyri-neft sektoru	-954.6	-1136.1	-181.4
Xarici Ticarət Balansı	621.7	1889.9	1268.2
Neft-qaz sektoru	1552.3	3028.8	1476.4
Qeyri-neft sektoru	-930.6	-1138.9	-208.3
Xidmətlər Balansı	-699.4	-1037.1	-337.6
Neft-qaz sektoru	-645.5	-917.5	-272.0
Qeyri-neft sektoru	-53.9	-119.5	-65.6
Nəqliyyat	64.9	16.9	-47.9
Turizm	110.6	51.9	-58.7
Rabitə	0.4	-11.2	-11.6
Tikinti	-723.3	-739.2	-15.9
Maliyyə xidmətləri	-0.5	-4.6	-4.1
Hökumət xidmətləri	-22.8	-18.9	4.0
Digər xidmətlər	-128.6	-331.9	-203.3
İlkin gəlirlər Balansı	-357.7	-587.3	-229.6
Neft-qaz sektoru	-384.3	-595.0	-210.6
Qeyri-neft sektoru	26.6	7.7	-18.9
Təkrar gəlirlər Balansı	3.3	114.7	111.4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının illik məlumatlarına görə tərtib edilmişdir

Maliyyə hərəkəti hesabı. 2017-ci ilin I rübündə ölkədən maliyyə axınları əsaslı dərəcədə azalmış, maliyyə hərəkəti hesabında əvvəlki 2016-cı ilin eyni dövründə müşahidə edilən - 1928.8 mln. ABŞ dolları həcmində mövcud olan kəsir +307 mln. ABŞ dolları profisitlə əvəz edilmişdir. Maliyyə hərəkəti hesabının mövcud görüntüləri əsasən qeyri-neft sektoru üzrə maliyyə hərəkəti hesabına yaranmışdır. Həmin dövrdə qeyri-neft sektoru üzrə kəsir -2601.4 mln. ABŞ dolları-dan -151.5 mln. ABŞ dollarına qədər azalmışdır. Neft sektorunda isə +459.5 mln. ABŞ dolları profisit formalaşmışdır.

Qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyalar artmışdır. Rüb ərzində sektora +307.4 mln. ABŞ dolları birbaşa xarici investisiya qoyulmuş və +78.2 mln. ABŞ dolları birbaşa investisiya Azərbaycandan başqa dövlətlərə istiqamətlənmişdir. Nəticədə sektorun birbaşa investisiyalar balansında +228.3 mln. ABŞ dolları profisit yaranmışdır ki, bu da əvvəlki ilin eyni zamanı ilə müqayisədə +206.1 mln. ABŞ dollar çoxdur.

Neft-qaz sektoruna yatırılan portfel investisiyalar hesabına maliyyə hərəkəti hesabının eyni adlı bölməsində +955.3 mln. ABŞ dolları profisit yaranmışdır. Bu əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisə aparsaq +352.8 mln. ABŞ dolları (58.5%) çoxdur. Dövr ərzində qeyri-neft sektoruna portfel investisiyalar daxil olmamış, bölmənin xarici aktivlərində isə -28.9 mln. ABŞ dolları azalma yaranmışdır.

Başqa investisiyalar üzrə kəsir azalma müşahidə edilmişdir. Bu bölmə üzrə kəsir - 1084.5 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu əvvəlki ilin uyğun dövrü ilə müqayisədə 1539.6 mln. ABŞ dolları aşağıdır. Dövr ərzində bu kanal ilə ölkədən +1842.6 mln. ABŞ dolları vəsait xaric olunmuş, +758.3 mln. ABŞ dolları mədaxil baş vermişdir.

Cədvəl 2. 5

Maliyyə hərəkəti balansının dinamikası

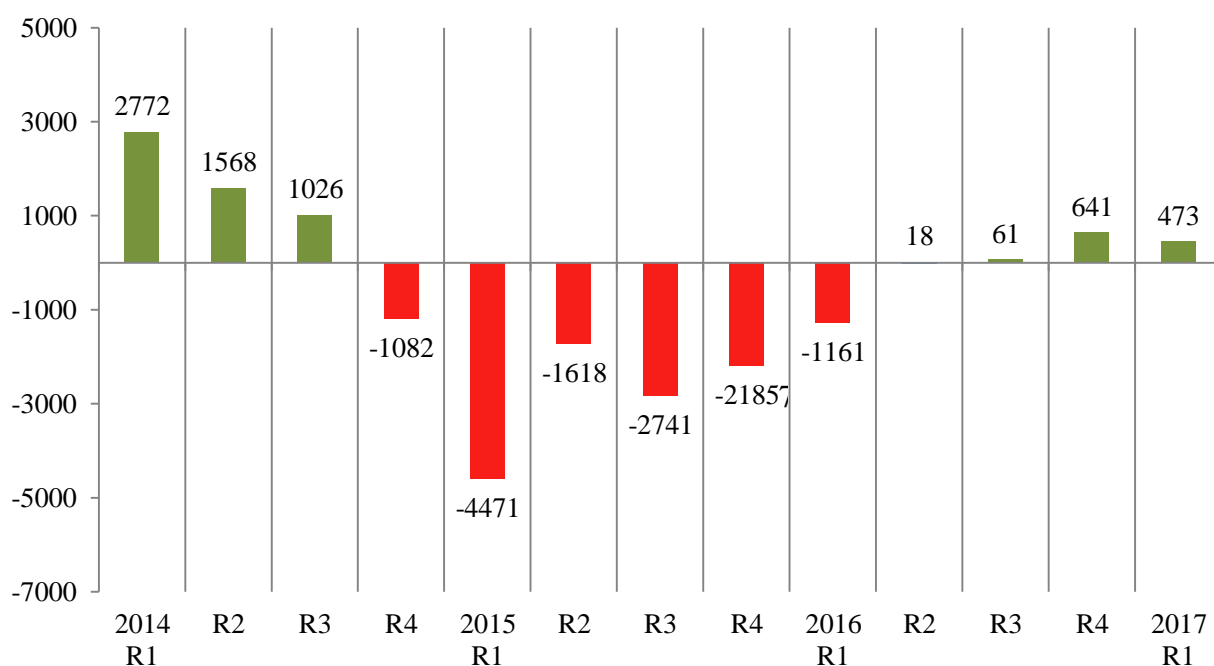
	mln. ABŞ dolları		
	2016 I Rübü	2017 I Rübü	Əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə artıb azalma meyli
Maliyyə hərəkəti Balansı	-1937.8	306.0	2235 8
Neft-qaz sahəsi	663.5	448.5	-212.0
Qeyri-neft sahəsi	-2701.4	-161.5	2448.8
Birbaşa investisiyalar üzrə balans	94.3	418.2	313.4
Neft-qaz sahəsi	71.3	187.8	109.3
Qeyri-neft sahəsi	24.2	218.4	206.3
Portfel investisiyalara dair balans	601.6	964.3	353.7
Digər investisiyalara dairbalans	-2524.2	-1074.3	547.6
Neft-qaz bölməsi	28.8	-664.7	-704.5
Qeyri-neft sektoru	-2563.7	-418.6	2254 2

Neft qiymətinin yüksəlməsi və ölkədən maliyyə vəsaitlərinin aşağı düşməsi ölkənin ehtiyat aktivlərinin artmasına şərait yaratmışdır. 2017-ci ilin I

rübündə ölkənin ehtiyat aktivlərində 463.6 mln. ABŞ dolları artım olmuşdur. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, 2016-cı ilin I rübündə ölkədən maliyyə axınlarının nəticəsi olaraq ehtiyat aktivləri 1270.8 mln. ABŞ dollar aşağı düşmüşdür.

Diaqram 2.1

Ehtiyat aktivlərin artıb azalması (mln. ABŞ dolları)

,

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Bütövlükdə ,ehtiyat aktivlərinin ümumi həcmində 2014-cü ilin sonuncu rübündən etibarən yaranan neqativ meyil, 2013-cü ilin IIrübündən başlayaraq müsbət trendlə əvəz edilmiş, xüsusilə 2016-cı ilin sonuncu və cari ilin başlangıç rüblərində ehtiyatların artımı daha da nəzərəçarpan olmuşdur (son iki rübdə cəmi 1.1 mlrd.ABŞ dollarıdan artıq təşkil etmişdir.

FƏSİL III. AZƏRBAYCANIN TƏDİYYƏ BALANSININ TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Tədiyyə balansının beynəlxalq maliyyə sistemi ilə münasibətləri

Tədiyyə balansı quruluş etibarını ilə, ölkənin başqa ölkələrlə olan münasibətləri, bu ölkənin iqtisadiyyatı haqqında geniş informasiya verməkdədir. Deyilən səbəbdən tədiyyə balansı ölkəyə sərmayə yatırımı etmək istəyən sahibkarların bəlkə ilk növbədə baxacaqları, izləyəcəkləri bir vasitədir. Tədiyyə balansında yaranan bir disbalans vəziyyətində, məsələn, bir kəsirin olduğu anda, ölkə valyutasının dəyərində müəyyən azalma yaranacaq, bunun nəticəsi olaraq da, ölkə daxilində faiz dərəcələrində artım müşahidə ediləcək.

Deməli, ölkə valyutasındakı dəyər azalması nəticəsində faiz dərəcələri, başqa xarici ölkələrdəki faiz dərəcələrindən daha yüksək sürətlə artar, bu da beynəlxalq investisiyanın ölkələr arasındakı faiz dərəcələrindəki kiçik bir dəyişiklik ilə bir ölkədən başqa ölkəyə keçə bilər. Bunun nəticəsində daxiləki xarici investisiya həcmində bir artım və ya azalma yaranacaq.

Cünki, ölkə valyutasının dəyərindəki azalma və ölkədəki faiz dərəcələrinin artması nəticəsində xarici ölkə vətəndaşlarının alıcılıq qabiliyyətində və investisiya qoyuluşunda bir artım meydana gələcəkdir.

Bunlar ölkə daxilində olan maliyyə bazarında istifadə olunan vasitələri daha asanlıqla əldə edə biləcəklər. Ölkəyə gətirmiş olduqları investisiyaların əvəzində maliyyə bazarlarında əvvəlkindən daha çox həcmdə gəlir əldə edəcəklər və əldə etdikləri bu gəlirləri öz ölkələrinə transfer edəcəklər.

Tədiyyə balansında həmişə kəsir olan ölkələr tədiyyə balansının tarazlığı üzərindəki yükü azaltmaq prizmasından xarici investisiyadan müsbət mənada dəyərlənə bilərlər. Bu iki istiqamətdə reallaşa bilər. Birincisi xarici

investisiyanın ölkəyə daxil olması ilə birlikdə ölkənin valyuta ehtiyatları artır ki, bunun nəticəsi dərhal meydana çıxır. İkincisi isə uzunmüddətli dövrdə idxalatı sabit saxlayaraq və ixracat gəlirlərini artıraraq tədiyyə balansı tarazlığını təmin etmək mümkündür. Lakin xarici investisiya yatırın təşkilatların tədiyyə balansı tarazlığı üzərində mənfi təsirlərin ola biləcəyini daim görmək mümkündür. Xarici investor daxili bazara yönəlib ixracat etməyəcəksə, xammal və başqa məhsul və xidmətlərin idxalatını artırmaqla əldə etmiş olduğu yüksək gəlirləri yenidən investisiyaya yönəltməyib transfer etmək niyyətində olarsa həmin vəziyyət tədiyyə balansı üzərində təsiri artıracaqdır.

Bildiyimiz kimi xarici investisiyalı qurumlar bir çox insanın məşğulluğunu təmin edir. Bilindiyi kimi tədiyyə balansında yer alan turizm, tədiyyə balansının cari əməliyyatlar hesabının daxilində olan digər mal və xidmətlər qrupunda yer almaqdadır. Turizmdən gəlir əldə etmək üçün ilk başda xərctutumlu projelərə girilməkdə, infrastruktur investisiyaları edilməkdə və turizm sektorunda işləyənlərin çox yüksək miqdarda marketinq xərcləri edilməkdədir.

Valyuta gəlirlərinin əsas mənbəyi olan artırıcı turizm sektoru Azərbaycan Respublikası üçün lazımlı və mühüm məsələlərdən biri olmaqdadır. Turizmdən alınan gəlirlər, çəkilən xərclərdən çox olduğu səbəbindən, tədiyyə balansının müsbət saldo verdiyi zamanlarda, müsbət təsiri yaranacaqdır.

Azərbaycan Respublikası prezidenti cənab İlham Əliyev 13.07.2015-ci il tarixli Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş yığıncaqda bildirmişdir ki, ölkənin milli avia daşıyıcısı olan və bazarda heç bir rəqibi olmayan "Azərbaycan Hava Yolları"nda biletlərin baha olması, həmçinin ölkədə fəaliyyət göstərən istirahət mərkəzlərində qiymətlərin xidmət səviyyəsinə uyğun olmaması və həmçinin bu sahədə də qiymətlərin yüksək olması turizmin inkişafına mənfi təsirini göstərdiyini və bu məsələnin tez bir vaxtda nizama

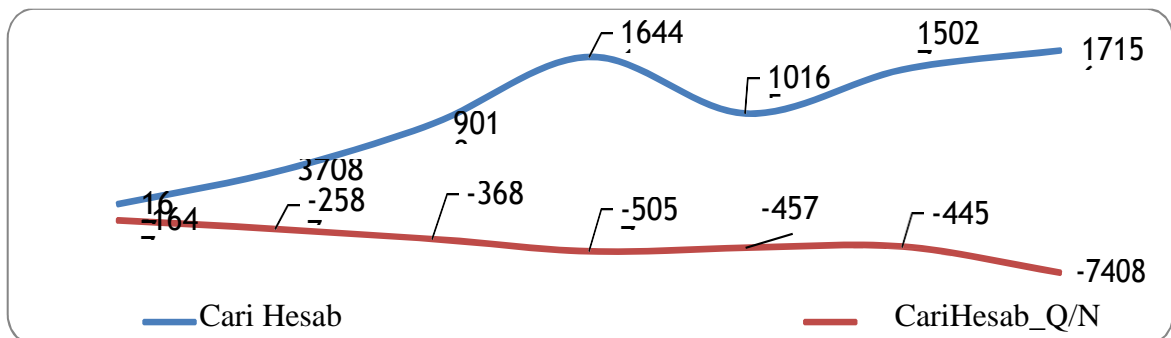
salınmalı olduğunu vurğulamışdır. Bilet qiymətləri ilə birgə, həm də ölkədə turizmi inkişaf etdirmək üçün müvafiq şirkətlərin viza probleminin həlli yaxın müddətdə həllini tapması gözlənilir. Nəticədə Azərbaycan Respublikasında da turizm beynəlxalq standartlar səviyyəsində inkişaf edəcəkdir. Göründüyü kimi bu sahədə nəzərdə tutulan addımlar atıldıqdan sonra, avia biletlərin və otellərdə qiymət səviyyəsinin aşağı salınması, viza məsələlərinin həlli, azad rəqabət şəraitində qiymətə uyğun xidmətlərin tətbiq edilməsi geniş turizm ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan Respublikasının turizm sektorunda yaranacaq olan yüksəliş, tədiyyə balansının aktiv hissəsinin artımına və müsbət saldonun yaranmasına səbəb olacaqdır. Hər hansı ölkə daxilində inflyasiya olduğu bir vəziyyətdə mal və xidmətlərin qiymətlərində artım müşahidə olunur. Ölkə daxilindəki mal və xidmətlərin qiymətləri ölkə xaricindəki mal və xidmətlərə nisbətən daha bahalı bir vəziyyətə düşür. Bu səbəblə ölkə daxilində olan fiziki və hüquqi şəxslər ölkə daxilindən məhsul və xidmət əldə etmək əvəzinə ölkə daxilinə nisbətən daha ucuz olan xarici ölkələrdən tələbatlarına uyğun alış-verişə həyata keçirirlər. Bu da nəticə etibarilə mövcud kəsin daha da artmasına səbəb olur. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatların ayrı-ayrılıqda bilməz və qapalı şəkildə inkişaf edə bilməz. İnkişaf edən elm-texnologiya, kommunikasiya sahəsində bilik axını get-gedə sürətlənir, beynəlxalq mal, xidmət və investisiya axınlarının sıxlığı hər gün daha da artır, qlobal rəqabət gücü yüksək ölkələrlə, neft və neft məhsulları kimi strateji əhəmiyyətə malik resursları olan ölkələr bu əməliyyatlardan müsbət baxımdan faydalanır və xarici ticarət balansını tarazlığında mühüm bir problemlə qarşılaşmır, rəqabət gücü aşağı bəzi ölkələrin mühüm xarici ticarət kəsirləri verdiyi və bu kəsirlərin asanlıqla aradan qaldırılması bilməməsi də məlumdur. Bir ölkənin tədiyyə balansında olan vəziyyəti o ölkənin iqtisadi durumu haqqında da vacib bir məlumat təşkil etməkdədir. Bu səbəblə bir çox qurum və təşkilatlar əldə etdikləri iqtisadi məlumatlarla birlikdə, əlaqəli ölkələrin tədiyyə balanslarını təhlil edərək həmin ölkə haqqında məlumat əldə

etməyə və bu mövzuda ən yaxşı nəticə əldə etməyə çalışırlar. Bundan irəli gələrək tədiyyə balansı hər bir ölkədə diqqətlə araşdırılması mütləq hesab edilən bir mövzu olaraq qarşımıza çıxır. Azərbaycan Respublikası nümunəsində deyə bilərik ki, ixrac potensialı yüksək olan, dünya bazarında tələbatı çox olub ölkə daxilində istehsalı və yaxud da xammal kimi dünya bazarında rəqabət şəraitində üstünlük qazanıla biləcək mal, iş və xidmətlərin ixracını həvəsləndirməklə, tədiyyə balansı baxımından mühüm element olan turizm sektorunda əsaslı dəyişikliklər etməklə tədiyyə balansına müsbət şəkildə təsir etmək mümkündür. Həmçinin ölkə ixracat həçmini və faiz nisbətini daha da artırdığında və buna paralel olaraq idxaltdakı artım sürəti azaldıldığında, cari əməliyyatlarda müəyyən edilən kəsir azalacaqdır. Bununla birlikdə xaricdən gələn xarici investisiyaların həcmi artdığında investisiya hesabının yaxşılaşdırılması da ölkənin tədiyyə balansına müsbət istiqamətdə təsir edəcəkdir. Keyfiyyət və beynəlxalq standartlara daha çox əhəmiyyət verilməli və son illərdə iqtisadiyyatımızın dinamizmi halına gələn neft və neft məhsullarının, emal müəssisələri başda olmaqla, ixracatı artıran sektorlara yönəlik araşdırma və inkişaf çalışmaları sürətləndirilməlidir və genişləndirilməlidir.

İqtisadi nəzəriyyədən də məlum olduğu kimi ölkə iqtisadiyyatının borclanması cari əməliyyatlarda yaranmış kəsir, dövlət borcu isə büdcə kəsrinin yaranması və yeni müstəqil iqtisadiyyat formalaşan zaman yaranır. Azərbaycan Respublikası Tədiyyə balansı və dövlət büdcəsinə nəzər yetirsək, cari hesabın profisitini, büdcənin isə cüzi kəsrini görmüş olarıq ki, bu da nəzəri cəhətdən qəbul olunandır və heç bir problem yarada bilməz, belə ki 21 milyardlıq büdcənin 850 milyonluq kəsirlə olması bizim iqtisadi modelin sosial yönümlülüyünü göstərir və iqtisadi inkişafı təmin edir.

Şəkil. 3.1.

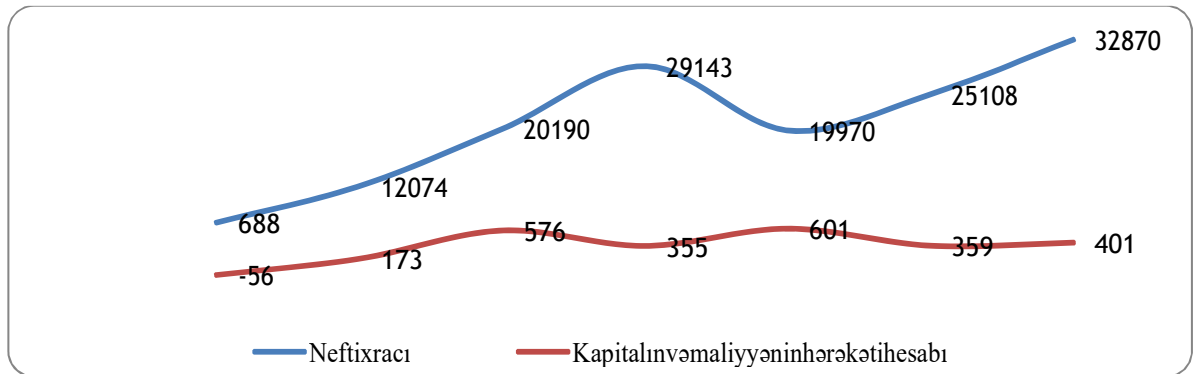
Azərbaycanın tədiyyə balansının cari hesabının dinamikası (mln. ABŞ dolları)

Lakin təhlili ölkə xüsusiyyəti də nəzərə almaqla müəyyən qədər dəqiqləşdirsək, daha fərqli mövqenin mövcud olduğunu görmüş olarıq. Beləki, ölkə ixracının əsas hissəsinin neft məhsullarına yönəlməsi bir faktır və bu faktorun aparılan bütün təhlillərdə xüsusi nəzərə alınması məqsədə uyğun hesab edilir. Aparılmış araşdırmada da həmin amili nəzərə alaraq Tədiyyə balansının yenidən təhlili aparılmışdır. Neft faktorunun cari əməliyyatlar balansının hesablanması prosesindən çıxarılması nəticəsində isə Cari hesabın defisitinin formalaşdığı aydın görünür. Son illər neftin qiymətinin sabit qalmaması büdcə daxil olmalarında və bununla da dövlət borcunda özünü biruzə verdi. Belə ki, 2009-cu ilə qədər olan dövrdə dövlət borcunun ÜDM-də nisbəti azalan tendensiyaya malik olduğu bir halda son illərdə bu nisbətə böyüməsi müşahidə olunur (Şəkil 3.1)

Tədiyyə balansı, neft ixracı və kapital hərəkəti hesabları (mln. ABŞ dolları)

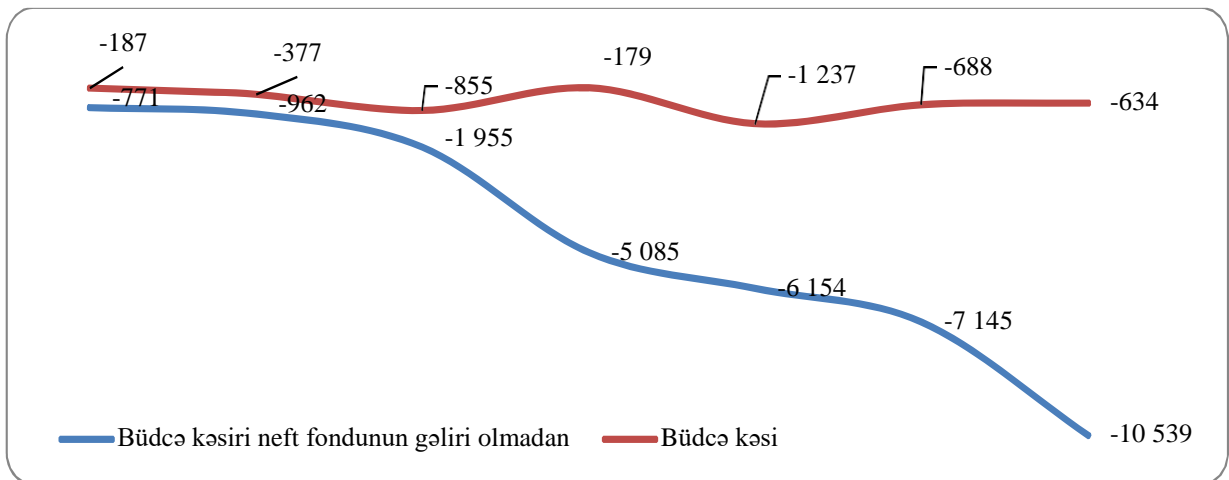
Şəkil 3.2.

Şəkil 3.2-dən də göründüyü kimi neft qiymətlərinin və neft ixracının azalmasına paralel şəkildə cari balansın maliyyələşdirilməsi hesabının artması (kapital və maliyyə hərəkəti hesabının artması), yəni iqtisadiyyatın əlavə borclanmasına gətirib çıxarır. Tədiyyə balansının neft ixracına həssas olması probleminin aşkar edilməsi dövlət büdcəsində də eyni istiqamətli təhlilin aparılmasını zəruri etmişdir. Bu istiqamətdə dövlət büdcəsinin gəlir maddələrindən neft fondunun transferləri çıxarılmışdır. Nəticədə qəbul olunan səviyyədə olan büdcə kəsiri üzrə mövqə xeyli dəyişmişdir (Şəkil 3). Şəkil 3-dən göründüyü kimi dövlətin normal iqtisadi şəraitdə borc hesabına qarşılanacaq maliyyə tələbi Azərbaycan iqtisadiyyatı və büdcə siyasəti kontekstində əsasən Neft Fondunun transferləri hesabına yerinə yetirilir.

Şəkil 3.3.

Dövlət büdcəsinin kəsri (mln. AZN)

Yuxarıda aparılmış təhlil

Azərbaycan iqtisadiyyatında ikili kəsir probleminin olduğunu müəyyən etmişdir. Belə ki, həm tədiyyə balansı, həm də dövlət büdcəsinin neft şoklarına qarşı həssas olduğu araşdırma nəticəsində bir daha təsdiqlənmişdir.

Nəticə olaraq, Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatının nəzəri olaraq borclanmaya ehtiyacının olduğunu qeyd etmək olar. Lakin əvvəlki illərdə ölkənin beynəlxalq reyting agentlikləri (S&P, Moody's, Fitch) tərəfindən müəyyən edilmiş kredit reytinginin investisiya reytingindən aşağı olması dövlətin və iqtisadiyyatın borclanmasında müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Müəyyən bir dövrdə qeyri-neft sektorunun ümumi iqtisadiyyatda xüsusi çəkisinin yüksəlməsi və dövlət borcunun az olması Azərbaycan iqtisadiyyatına etimadı artırmışdır ki, nəticədə ölkənin kredit reytingi investisiya reytinginə yüksəldilmişdir. Axır illərdə, yenidən, beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən verilən kredit reytinginin aşağı salınmasına neftin qiymətinin kəskin dəyişməsi və xarici borcun ÜDM-ə nisbəti indikatorunun qiymətinin artmağa başlaması səbəblərdən biri kimi qeyd edilə bilər.

Aydındırki, ölkə kredit reytinginin beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən investisiya reytinginə qədər yüksəldilməsi növbəti dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatına pul axınlarını yüksəldə bilər. Həmçinin dövlətin daha uyğun

şərtlərlə borclanması mövcud ekspansiya siyasətinin daha uğurlu şəkildə və geniş sürətlə reallaşmasına dəstək ola bilər. Həmin istiqamətdə dövlət borcu limitlərinin növbəti dövrlər üçün liberallaşdırılması məqsədə uyğun olardı.

3.2. Azərbaycanın tədiyyə balansının tənzimlənməsi üsulları və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Dövlət tənzimlənməsinin əsas obyektlərindən biri tədiyyə balansıdır. Bu aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

1. Tədiyyə balansına qeyri-tarazlıq xasdır, yəni bir qrup ölkələrdə o özünü yüksək kəsir ilə, digər ölkələrdə isə aktiv saldo ilə göstərir. Beynəlxalq hesablaşma balansının qeyri-stabilliyi valyuta kursunun dinamikasına, kapitalın miqrasiyasına, iqtisadiyyatın vəziyyətinə əsaslı dərəcədə təsir göstərir. Məsələn, milli valyuta ilə tədiyyə balansının jəri əməliyyatlarındakı kəsiri örtməklə ABŞ inflyasiyanın digər ölkələrə yayılmasına, beynəlxalq dövriyyədə dollar artıqlığının yaranmasına və 70-ji illərin ortalarında Bretton-Vuds sisteminin çökməsinə səbəb oldu.

2. XX əsrin 30-ju illərində qızıl standartının aradan qaldırıldıqdan sonra tədiyyə balansının qiymət vasitəsi ilə tənzimlənmə mexanizmi zəif fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan tədiyyə balansının tarazlaşdırılması məqsədyönlü dövlət tədbirlərini tələb edir.

3. İstehsal və təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşdiyi şəraitdə dövlətin iqtisadiyyatı tənzimlənmə sistemində tədiyyə balansının əhəmiyyəti yüksəlmişdir. Belə ki, iqtisadi artım sürətinin genişlənməsi, inflyasiya və işsizliyin qarşısının alınması ilə birlikdə tədiyyə balansının tarazlı inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas məqsədləri sırasına daxildir. Tədiyyə balansının tənzimlənməsinin maddi əsasını təşkil edir: 1) dövlət mülkiyyəti, həmçinin rəsmi qızıl-valyuta rezervləri; 2) dövlət büdcəsi vasitəsilə bölüşdürülən milli gəlirin payının (40-50%) artması; 3) beynəlxalq əlaqələrdə dövlətin kapital

ixrajatçısı, kreditor, debitor qismində vasitəsiz iştirakı; 4) dövlət nəzarət orqanlarının normativ hüquqi aktlarının köməkliyi ilə xarici iqtisadi əməliyyatların qaydaya salınması.

Tədiyyə balansının tənzimlənməsi nəticəsində belə bir problem yarana bilər: onun tarazlaşdırılması üçün hansı ölkələr meyar kimi götürməlidirlər? Bu sual üzrə nəzəriyyəçilərin müddəaları və təjribəçilərin tələbləri eyni deyil. Defisit olan ölkələrin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri məhz daxili və xarici amillərin təzyiqi altında tədiyyə balansının tarazlaşdırılmasıdır. Aktiv beynəlxalq hesablaşma balansına malik olan ölkələr onları "öz evlərində səliqə yaratmağa" çağırırlar: inflyasiyanı azaltmaq, deflyasiya siyasəti aparmaq, ixrə həvəsləndirmək, əmtələrin idxalını azaltmaq və ya dayandırmaq və s. II Dünya müharibəsindən sonra bu kimi tələbləri ABŞ tədiyyə balansında xroniki kəsir mövcud olan Qərbi Avropa ölkələrinə elan etdi. 1960 və 1980-ci illərin I yarısında vəziyyət dəyişdi: Qərbi Avropa ölkələri, ilk öncə Avropa İttifaqı oxşar çağırışlarla ABŞ-a səsləndilər. Tədiyyə balansı kəsiri olan ölkələr adətən tərəfdaşlarından (aktiv balanslı) gömrük və idxal məhdudiyyətlərini azaltmağı, kapital ixrəni genişləndirməyi arzulayırlar. Məsələn, 70-ci illərdən ABŞ Almaniya və Yaponiyanı iqtisadi artımı və Amerika mallarının idxalını stimullaşdırmağa çağırırdı. Tədiyyə balansının dövlət tənzimlənməsi tədiyyə balansı maddələrinin formalaşmasına, yaranmış saldonun aradan qaldırılmasına yönəldilmiş dövlətin iqtisadi, valyuta, maliyyə, pul-kredit tədbirlərinin məjmusudur. Ölkənin valyuta-iqtisadi və beynəlxalq hesablaşmalarının vəziyyətindən asılı olaraq tədiyyə balansının tənzimlənmə metodlarının müxtəlif formaları mövjuddur: xarici iqtisadi əməliyyatları məhdudlaşdıran və stimullaşdıran siyasət. Tədiyyə balansı kəsirli olan ölkələr ixrəni stimullaşdırmaq, idxalı məhdudlaşdırmaq, xarici kapitalın jəlb edilməsi, kapital ixrənin məhdudlaşdırılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlərdən istifadə edirlər.

1. Deflyasiya siyasəti tədbirləri. Daxili tələbin azalmasına yönəldilmiş

belə siyasətə büdcə xərjlərinin məhdudlaşdırılması, əmək haqqının dondurulması daxildir. Onun əsas alətlərindən biri maliyyə və pul-kredit tədbirləridir: büdcə kəsinin azaldılması, mərkəzi bankın uçot stavkalarının dəyişilməsi, kredit məhdudiyyətləri, pul kütləsinin artımına nəzarət və məhdudiyyətlərin təyin edilməsi. İqtisadi tənəzzül dövründə böyük işsizlər ordusu və istifadə olunmamış istehsal gücü rezervlərinin mövjudluğu vəziyyətində deflyasiya siyasəti istehsalın aşağı düşməsinə, məşğulluğun azalmasına gətirib çıxarır.

2. Devalvasiya sahəsində aparılan işlər. Milli valyuta kursunun aşağı salınması ixrajın stimullaşdırılmasına və idxalın azaldılmasına istiqamətləndirilir. Lakin tədiyyə balansının tənzimlənməsində devalvasiyanın rolu onun aparılması şərtlərindən və üst-üstə düşən ümumiqtisadi və maliyyə siyasətindən əsaslı dərəcədə asılıdır. İxraj potensialı üçün rəqabətqabiliyyətli əmtəə və xidmətlərin mövjud olması, dünya bazarında əlverişli şərait yarandığı halda devalvasiya əmtəələrin ixrajını stimullaşdırır. İdxalın məhdudlaşdırılmasına gəldikdə isə təkrar istehsalın beynəlmilləşməsi və beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələrinin inkişafı vəziyyətində ölkə əmtəə idxalını dayandıra və azalda bilməz. Həm də heç də bütün ölkələr uğurlu idxaləvəzediji siyasət aparmırlar. İdxalı bahalaşdırmaqla devalvasiya yerli məhsulların istehsal xərjlərinin artımına, qiymətlərin yüksəlməsinə və son nəticədə xarici bazarlarda rəqabət üstünlüyünün artmasına gətirib çıxaracaq. Bu səbəbdən devalvasiya ölkəyə müvəqqəti üstünlük versə də, bir çox hallarda tədiyyə balansı kəsinin yaranmasını aradan qaldıra bilmir. Arzu edilən səmərənin alınması üçün devalvasiya ölçüsünə görə lazımi səviyyədə olmalıdır. Olmasa, o, valyuta bazarlarında möhtəkirliyi daha da gücləndirəcək. Məsələn, 1967-ji ildə funt sterlinqin 14,3% və 1971-ji ildə dolların 7,89% devalvasiyası həmin rezerv valyutalar üzrə spekulyativ təzyiqli kənarlaşdırmadı. Həmçinin son dərəcə güclü devalvasiya digər valyuta kurslarının aşağı düşməsinə zəncirvari reaksiya şəklində təsir göstərir və nəticədə öz valyutasını devalvasiya edən ölkə

rəqabət üstünlükləri əldə edə bilmir. Bir çox ölkələr müntəzəm olaraq valyuta məzənnəsi çoxluğundan istifadə edirlər, bəzən isə gizli devalvasiya kimi ikili valyuta bazarı formasını da tətbiq edirlər. Üzən məzənnə reciminin tətbiq edilməsi tədiyyə balansının tarazlaşdırılmasına kömək etmədi. Devalvasiyanın səmərəliliyini təmin etmək üçün bir çox ölkələr, xüsusilə inkişaf etməkdə olan, ixraj və idxal üzrə diversifikasiya olunmuş gömrük rüsum və subsidiyalardan istifadə edirlər .

3. Digər tədbirlərdən biri valyuta məhdudiyyətlərinin tətbiqidir. İxrajatçıların xarici valyuta gəlirlərinin büdcəyə köçürülməsi , idxalatçıların xarici valyuta satışını lisenziyalaşdırılması, səlahiyyətli banklarda valyuta əməliyyatlarının jəmlənməsi kapitalın ixrajının məhdudlaşdırılması və onun axınının stimullaşdırılması, əmtəələrin idxalının dayandırılması, valyutanın sərbəst satışının qadagan edilməsi yolu ilə tədiyyə balansı kəsininin kənarlaşdırılmasına istiqamətlənib.

4. Maliyyə və pul-kredit siyasətinin tətbiqi. Tədiyyə balansı kəsininin aşağı salınması üzrə ixrajatçılar üçün büdcə subsidiyaları, idxal rüsumlarının yüksəldilməsi, ölkəyə kapital axını məqsədilə xarici qiymətli kağız sahiblərinə ödənilən faizlər üzrə vergilərin ləğv edilməsi, pul-kredit siyasəti, xüsusilə diskont siyasəti və pul kütləsinin hədəflənməsindən istifadə olunur.

5. Tədiyyə balansına dövlət təsirinin xüsusi meyarları. Burada əsas tənzimləmə obyektı ticarət balansıdır. Müasir dövrdə dövlət tənzimləməsi təkcə mübadilə sferasını deyil, həm də ixraj məhsullarının istehsalını əhatə edir. Əmtəələrin reallaşdırılması mərhələsində ixrajın stimullaşdırılması qiymətlərə təsir yolu ilə həyata keçirilir (ixrajatçılara vergi, kredit güzəştlərinin verilməsi, valyuta kursunun dəyişilməsi və s.). Xarici bazarların mənimsənilməsində və məhsul ixrajında ixrajatçıların uzunmüddətli marağını yaratmaq üçün hökumət onlara müəyyən ixraj proqramının həyata keçirilməsi əvəzində məqsədli ixraj kreditləri verir, onları iqtisadi və siyasi risklərdən sığortalayır, əsas kapitalın

amortizasiyası üzrə güzəştli recim tətbiq edir və digər maliyyə-kredit güzəştləri verir. Dünya əmtəə bazarlarında rəqabətin güjlənməsi ilə əlaqədar olaraq sahədaxili ixtisaslaşmanın dərinləşdirilməsi və milli firmaların xarijilərlə kooperasiyasını genişləndirmək yolu ilə ixraj istehsalının tənzimlənməsinə xüsusi diqqət ayrılır.

Beynəlxalq ixtisaslaşmanı dərinləşdirmək məqsədilə hökumət kiçik və orta şirkətlərin ixraj fəaliyyətini stimullaşdırır. "Yaşıl neft" kimi baxılan kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrajının artırılması üçün strateji əhəmiyyətli tədbirlər görülür. Maşın və avadanlıq satışı həvəsləndirilir. Hökumət resursları daxili bazar üçün məhsul istehsal edən sahələrdən ixrajyönümlü istehsala ötürməklə müəssisələr üçün geniş üstünlük yaradır və onları xarici bazara istiqamətləndirir. İxrajın dövlət tənzimlənməsi xarici bazarın öyrənilməsindən, marketing tədqiqatlarının aparılmasından başlayaraq xaricdə satış sonrası xidmətin göstərilməsinə qədər məhsul hərəkətinin bütün mərhələlərində geniş yayılır. İxrajın stimullaşdırılması üsulları daha kompleks şəkildə tətbiq olunur. Bunlara ixrajatçıların dəstəklənməsinin valyuta, kredit, maliyyə, təşkilati formaları, həmçinin reklam, informasiya, kadr hazırlığı daxildir. Kapital ixraji əvvəldən ixrajın həvəsləndirilməsi üçün istifadə olunur.

Passiv tədiyyə balansı zamanı idxalın tənzimlənməsi onun azaldılması və milli istehsal məhsullarının inkişafı yolu ilə həyata keçirilir. Qeyri-tarif məhdudiyyətləri, həmçinin ixrajın könüllü şəkildə məhdudlaşdırılması haqqında kontragentlərlə müqavilə praktikadan keçirilir. Tədiyyə balansının görünməz əməliyyatları üzrə ödənişlərin və gəlirlərin tənzimlənməsi məqsədilə bu tədbirlər həyata keçirilir: ölkəyə gələn turistlərin valyuta ixraji normasını məhdudlaşdırmaq; xarici turistlərin jəlb edilməsi məqsədilə turist infrastrukturunun yaradılmasında dövlətin birbaşa və dolaylı iştirakı; "Nəqliyyat" maddəsi üzrə xərjlərin azaldılması məqsədilə büdcə vəsaitləri hesabına dəniz gəmilərinin tikintisinə yardım etmək, patent, lisenziya, elmi-texniki biliklərdən

əldə edilən gəlirlərin artırılması məqsədilə elmi işlərə dövlət xərjlərinin artırılması; işçi qüvvəsi miqrasiyasının tənzimlənməsi.

Kapitalın hərəkətinin tənzimlənməsi, bir tərəfdən, milli monopoliyanın xarici iqtisadi ekspansiyasının həvəsləndirilməsinə, digər tərəfdən isə, xarici kapital axınının stimullaşdırılması və milli valyutanın repatriasiyası yolu ilə tədiyyə balansının tarazlaşdırılmasına istiqamətlənib. İnvestisiyalar üzrə dövlət zəmanəti kommersiya və siyasi riskin sığortalanmasını təmin edir.

Aktiv tədiyyə balansı zamanı dövlət tənzimlənməsi arzuolunmaz hədsiz böyük aktiv saldonun kənarlaşdırılmasına istiqamətlənib. Bu məqsədlə yuxarıda göstərilmiş üsullar – maliyyə, kredit, bank, valyuta və başqaları, həmçinin valyuta revalvasiyası idxalın genişləndirilməsi və əmtəə ixrajın azaldılması, kapital ixrajının genişləndirilməsi və kapital idxalının məhdudlaşdırılması üçün istifadə edilir. Adətən, iki bir-birinə zidd tədbirlər kompleksinə əsaslanan tədiyyə balansının kompensasiyalı tənzimlənməsi aparılır: restriksionist (kredit məhdudiyyətləri, həmçinin faiz dərəcələrinin artırılması, pul kütləsi artımının, idxal məhsullarının dayandırılması və s.) və ekspansionist (kapital hərəkətinin, devalvasiyanın, əmtəə və xidmətlərin ixrajının stimullaşdırılması və s.). Dövlət tədiyyə balansının bölmələri ilə yanaşı, saldosunu da tənzimləyir.

Tədiyyə balansının balanslaşdırılması metodları. Formal olaraq tədiyyə balansı tarazlaşmış olur, belə ki, əsas və balanslaşdırıcı bölmələrin göstərijilərinin yekunu bir-birini tamamlayır. Əgər cari əməliyyatlar bölməsində ödənişlər daxil olmalardan çox olarsa, onda kəsir problemi yaranır və tədiyyə balansı saldosunun tənzimlənməsinin metod və mənbələrini xarakterizə edir. Ənənəvi olaraq bunun üçün xarici borj və kapital idxalından istifadə edilir. Borjlu ölkələr faiz və dividendləri ödəməyə məcbur olduqları üçün burada söhbət tədiyyə balansının müvəqqəti balanslaşdırma metodlarından gedir. Tədiyyə balansı kəsirini bağlamaq məqsədilə Beynəlxalq Valyuta Fondu rezerv, stend-buy kreditləri təklif edir. Onların həjmi o qədər də böyük deyil və

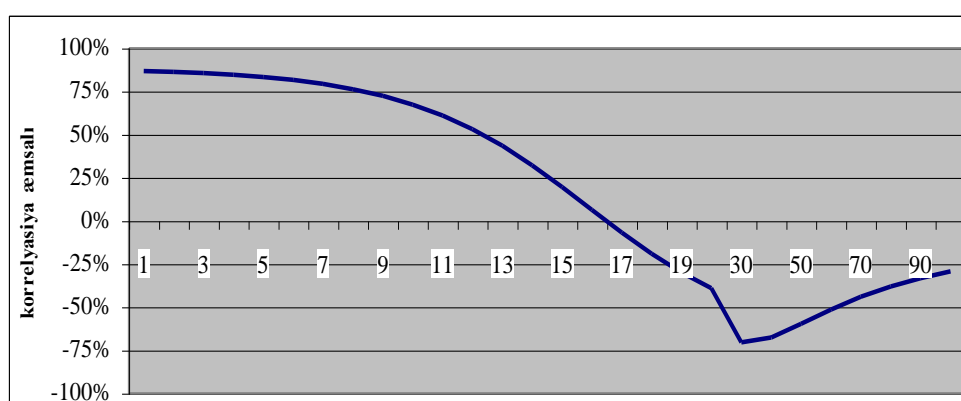
ölkələrin kvotalarının 25%-i həjmində verilir. Passiv saldonun örtülməsi üçün mərkəzi banklarla birgə "svop" müqaviləsi üzrə qısamüddətli kreditlərdən istifadə olunur. Bəzi hallarda dünya kapital bazarında bank konsorsiumlarının kreditləri, borj istiqrazları şəklində yığılmış vəsaitlərdən istifadə olunur. Tədiyyə balansı kəsinin dəf edilməsində kommersiya bankları (xüsusilə Avropa bankları) fəal şəkildə iştirak edirlər. Beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə təşkilatları ilə müqayisədə bank kreditlərinin üstünlüyü onların sadəliyi, şərtlərin ağır olmaması və stabilləşdirici proqramlarla qeyri-asılılığıdır. Lakin yüksək xarici borjları olan ölkələr üçün bank kreditləri olduqca baha və çətinidir. Tədiyyə balansı kəsinin örtülməsinin müvəqqəti metodlarına həmçinin ölkənin xarici yardım xətti ilə aldığı güzəştli kreditlər də daxildir. Tədiyyə balansının balanslaşdırılmasının axırncı üsulu rəsmi valyuta ehtiyatlarından istifadədir. 70-ji illərdən başlayaraq kəsinin örtülməsi üçün xarici valyuta kimi SDR istifadə olunmağa başladı. Amma SDR emissiyası o qədər də böyük deyil, beynəlxalq likvid ehtiyatlarda onun payı 2,4% təşkil edir. Üzvlük haqlarından asılı olaraq BVF üzvləri arasında o qeyri-bərabər şəkildə bölüşdürülüb. Tarazlaşdırma üçün köməkçi vasitələrdən biri də xarici və milli qiymətli kağızların xarici valyutaya satılmasıdır. Tədiyyə balansı kəsinin örtülməsində istifadə olunan sonunju vasitələrdən biri də subsidiya və bəxşişlər formasında xarici yardımların verilməsidir, yəni birtərəfli köçürmələrdir. Hal-hazırda bu yardımlar kəsirli tədiyyə balansına malik inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterikdir. Hökumət tədiyyə balansının aktiv saldosundan xarici borjların ödənilməsində, xarici dövlətlərə kreditlərin verilməsində, rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının genişlənməsində, xarijdə ikinci iqtisadiyyatın yaradılması məqsədilə kapital ixrajında istifadə edir. 70-ji illərin ortalarından başlayaraq müasir dünya təsərrüfatında tədiyyə balansının dövlətlərarası tənzimlənməsi jəhdləri geniş yayılmışdır. Tədiyyə balansının dövlətlərarası tənzimlənmə tədbirlərinə daxildir: ixrajın dövlət kreditləşməsi şərtləri üzrə razılıq əldə

edilməsi, ikitərəfli dövlət kreditləri, "svop" müqaviləsi əsasında milli valyuta ilə mərkəzi bankların qısamüddətli qarşılıqlı kreditləri, beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə qurumlarının kreditləri.

Məlum olduğu kimi cari ildə etibarən neft hasilatı və ixracında gözlənilən sıçrayışlı artım ölkəyə külli miqdarda xarici valyuta vəsaitlərinin daxil olmasını şərtləndirəcəkdir. Bu hal Tədiyyə daxili valyuta bazarında valyuta təklifinin ona olan tələbi üstələməsini şərtləndirəcəkdir ki, bu da valyuta bazarına nəhəng təzyiq yaradacaqdır. Belə olan vəziyyətdə monetar idarəetmə orqanının (Milli Bank) iki seçim variantı qalır: dövriyyədə olan artıq valyuta kütləsini ya sterilizasiya etmək, ya da valyuta bazarlarına müdaxilə əməliyyatlarını dayandırmaq. Birinci hal inflasyon, ikinci hal isə revaluation təsirə malikdir. Birinci hal maliyyə böhranına, ikinci hal isə "Holland xəstəliyi"yə aparan təhlükəli təmayülün bünövrəsidir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, inflyasiya daha təhlükəli göstərici olduğundan onun qarşısının alınması daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir və bu zaman manatın nominal effektiv məzənnəsi vasitə kimi istifadə olunmalıdır. 1996-cı ildən başlayaraq aylıq rəqəmlər əsasında qurulmuş ekonometrik modellər və statistik hesablamalar vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, müşahidə edilən dövrdə Azərbaycanda iqtisadi artımla inflyasiyanın müsbət əlaqəsi inflyasiyanın illik 16,2%-lik səviyyəsində davam edir (Şəkil 10). Bu həddən başlayaraq müşahidə olunan mənfi əlaqə inflyasiyanın 30%-nədək artan dinamika üzrə davam edir və burada -70,8% ən yüksək qiymətini alır. Daha sonra mənfi asılılıq inflyasiyanın sonsuzluq həddində saxlansa da, yavaş-yavaş zəifləyir.

Şəkil 3.2.

Azərbaycanda inflyasiyanın müxtəlif səviyyələrinin ÜDM-lə əlaqəsi

Aşağıdakı şəkildə maraq doğuran vəziyyət inflyasiya ilə onun ÜDM arasında korrelyasiya əmsalının arasındakı asılığın düzxətli olmamasıdır. Şəkildən də görüldüyü kimi inflyasiyanın 7-8% səviyyəsindən asılılıq cüzi azalır, inflyasiyanın bu həddi sonra onun real ÜDM-ə mühüm mənfi təsirləri üzə çıxır. Fikrimizcə, məhz bu səviyyə Azərbaycanda inflyasiya ilə iqtisadi artım arasında ən optimal səviyyə hesab edilə bilər. İllik inflyasiyanın 16%-i keçməsi isə real ÜDM-in azalmasına gətirib çıxaracaqdır.

Hazırda Azərbaycanda da əsas metodoloji müddəalar gözlənilməklə bir sıra fərqliliklər görünür. Bunlardan ən mühüm fərq balansın daha çox ümumiləşdirilmiş rəqəmlərlə xarakterizə olunması misal ola bilər. Bu hal xarici ticarət balansında özünü daha dərin göstərir. Belə ki, birinci fəslin 1-ci mövzusunda da qeyd edildiyi kimi bu hesabın 4 maddədən ibarət olmasına baxmayaraq Azərbaycan statistikasında o, bir ümumiləşdirilmiş vahid maddə şəklində əks edilir. Halbuki, təkrar idxal və təkrar ixrac əməliyyatları ölkədə kifayət qədər geniş yayılmışdır. İxracda əhəmiyyətli paya malik olan hazır yeyinti məhsulları bu qəbildəndir. Belə ki, xammalı xaricdən idxal olunaraq zəif fiziki və ya kimyəvi emala məruz qalan və dəyərinin 30 faizini keçməyən belə məhsullar əslində təkrar ixrac əməliyyatı kimi satılmalıdır.

Məlum olduğu kimi idxal-ixrac göstəriciləri üzrə tədiyyə balansı statistikasına və DSK-nin hesabladığı göstəricilər arasında bir sıra obyektiv və subyektiv xarakterli fərqlər vardır.

Bunun başlıca səbəbi Bakı Tbilisi Ceyhan kəmərinə doldurulmuş xam neftin tədiyyə balansında nəzərə alınmasıdır. Kəməre doldurulduğu zaman heç bir valyuta daxilolmaları baş verməyən belə əməliyyatların Tədiyyə balansında hesaba alınması bir qədər ziddiyyət yaratsa da, ən ziddiyyətli məqam onun debet yazılışının kapital və maliyyənin hərəkəti hesabının heç bir maddəsində qeyd edilməməsidir. Nəzəri baxımdan bu kimi əməliyyatlar rezidentlər qarşısında tələblər yaratmalı, bu isə digər investisiyalar hesabının aktivlərdə artım kimi göstərməli idi. Axırncı hesabda əhəmiyyətli artım olsa da, onun kökləri tamamilə başqadır.

Nəzəri cəhətdən ticarət kreditlərinin aktiv hissəsinin debet və kredit yazılışları arasında hökmən müəyyən asılılıq olmalıdır. Belə ki, cari ildə aktivlərdə artım növbəti illərdəki azalma ilə müşayiət olunmalıdır

Nəticə və təkliflər

2016-cı il üçün “ucuz manat”a cavab olaraq tədiyyə balansının qeyri-neft bölməsində - həm cari hesab, o cümlədən maliyyə hesabı üzrə tarazlıq meyilləri müşahidə edilməyə başlamışdır:

Qeyri-neft sektoru üzrə xarici ticarət kəsri 357 mln. ABŞdollar azalmışdır,neftdən kənar sahələr üzrə xidmətlər hesabının kəsri 750.2 mln. ABŞ dollar azalmışdır(xüsusilə turizm və tikinti sektorları hesabına),eyni zamanda həmin sahə üzrə birbaşa investisiyalar balansı 635.6 mln. ABŞ dollarlıq kəsirdən,1150.4 mln. dollarlıq profisitə qədər yüksəlmişdir;qeyri-neft sahələrində portfel investisiyaları kəsri 269.2 mln. ABŞdollar kiçilmişdir,qeyri-neft sektoru üzrə başqa maliyyə axınları kəsri 6860.6 mln. ABŞdollar azalmışdır.

Yuxarıda aparılmış təhlil Azərbaycan iqtisadiyyatında ikili defisit probleminin olduğunu aşkarlamışdır. Belə ki, həm tədiyyə balansı, eyni zamanda da dövlət büdcəsinin neft şoklarına qarşı həssas olduğu aparılmış təhlil nəticəsində bir daha təsdiq edilmişdir.

Nəticə olaraq, Azərbaycanın qeyri-neft iqtisadiyyatının nəzəri olaraq borclanmaya ehtiyacının olduğunu qeyd etmək olar. Lakin əvvəlki illərdə ölkənin beynəlxalq reyting agentlikləri (S&P, Moody's, Fitch) tərəfindən müəyyən edilmiş kredit reytinginin investisiya reytingdən aşağı olması dövlətin və iqtisadiyyatın borclanmasında bir çox çətinliklər yaratmışdır. Müəyyən bir

dövrde qeyri-neft sahəsinin ümumi iqtisadiyatda xüsusi çəkisinin artımı və aşağı səviyyəli dövlət borcuna malik olması Azərbaycan iqtisadiyyatına inamı artırmışdır ki, nəticədə ölkənin kredit reytingi investisiya reytinginə nisbətən yüksəlmişdir. Son illər, yenidən beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən verilən kredit reytinginin aşağı salınmasına neftin qiymətinin kəskin dəyişməsi, həmçinin xarici borcun ÜDM-ə nisbəti indikatorunun qiymətinin artmağa başlaması əsas səbəb kimi göstərilə bilər.

Ölkənin kredit reytinginin beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən investisiya reytinginə qədər artırılması növbəti dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatına daxil olan pul axınlarını artırmağa bilər. Həmçinin, dövlətin daha uyğun şərtlərlə borclanması mövcud ekspansiya siyasətinin daha uğurlu şəkildə və yüksək sürətlə reallaşmasına dəstək verə bilər. Həmin istiqamətdə dövlət borcu limitlərinin növbəti dövrlər üçün sərbəstləşdirilməsi məqsədə uyğun olardı.

Devalvasiyanın ən əsas səbəblərindən biri də odur ki, hökumət büdcə gəlirlərinin tərkibində manatın kütləsini artırmaq üçün devalvasiya qərarı verdi. Neftin 1 bareli 55 dollar olan vaxtda cari məzənnə ilə hər bir barel neftdən 42.9 manat əldə edirdikse, indi 57,75 manat qazanırıq. Yəni devalvasiya neftin qiymətinin aşağı düşməsinə kompensasiya etmiş olur. Maraqlı burasındadır ki, manatla gəlir səmərəli və mütləqdirmi? Aydındır ki, dövlət öz ölkə daxili xərclərini manatla ödəyir. Nəticədə manatın məzənnəsinin əvvəlki illərlə müqayisədə aşağı olması eyni həcmdə neft satışından daha çox manat əldə etmək imkanı yaratmış oldu. Son nəticədə deyə bilərik ki, devalvasiya ilə milli valyutanın dəyəri xarici valyutaların dəyərindən nəzərə alınaraq azalmağa və xaricdən daxil olan məhsulların qiymətlərində meydana gələn artımlar nəticəsində bunların alışı azaltmaq və beləliklə idxalata bir azalma yaranacaq və tədiyyə balansının müsbət saldusunun artmasına birbaşa təsirini bildirəcəkdir. Devalvasiya nəticəsində ölkə xaricində istehsal edilən malların qiymətlərində bir artım yaşanmaqda, ölkə valyutasının dəyərinin düşməsi nəticəsində ölkə daxilində

istehsal olunan malların qiymətləri ilk görünüşdə aşağı düşəcəkdir. Xarici ölkə vətəndaşları daha devalvasiya edən ölkədən devalvasiya etmədən əvvəlki vəziyyətdə ticarət edə biləcəklər. Bu isə devalvasiya edən ölkənin ixracatını artırır və tədiyyə balansının profisitinin artımına gətirib çıxarır.

Devalvasiyanın tədiyyə balansına təsiri ilə bağlı yekunda deyə bilərik ki, idxalatda yaranan azalma və ixracatda meydana gələn artım ilə xarici ticarət balansında meydana gələn müsbət dəyişikliklər nəticəsində tədiyyə balansında da müsbət meyllər müşahidə ediləcəkdir

- qeyri-neft idxalının müddətdən asılı rüblük artım tempi orta hesabla 3,6% və ya 11,4 mln. ABŞ dolları təşkil edir;

- statistik təhlillər göstərir ki, qeyri-neft ixracından fərqli olaraq qeyri-neft idxalında paylanma istər illər üzrə, istərsə də 10 illik zaman kəsiyində normaldır;

- reqressiya modeli qeyri-neft idxalının ölkədə real gəlirlərin səviyyəsindən və manatın qeyri-neft idxal çəkili real effektiv məzənnədən asılıdır. Hər iki amil qeyri-neft idxalındakı dəyişmələrin 94%-ni izah edir. REM-in təsiri dərhal, ÜDM-in təsiri isə 4 rüb gecikmə ilə baş verir. Model Azərbaycanda son hədd idxala meyllənmə (marginal propensity to import) əmsalının təqribən 0,22-yə bərabər olduğunu bildirir;

- loqarifmik reqressiya modeli bildirir ki, idxalın gəlirlərə nisbətən elastikliyi laz qədər yüksəkdir. Gəlirlərin 1% artması idxalın 1,09% artmasına gətirib çıxarır. REM-in rolu isə transmissiya mexanizminin digər kanallarında olduğu kimi zəifdir. Onun 1% möhkəmlənməsi idxala 0,49% azaldıcı təsir göstərir

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Н.А. Волгина " Международная-Экономика" Макроэкономическая политика в открытой экономике, Москва, 2010, стр.317
- 2) П.Д Шимко" Международная-Экономика" Москва 2010, стр.211
- 3) “Balance of Payments Manual” Fifth Edition, IMF 2014
- 4)Красавина Л.Н. "Международные валютно-кредитные и финансовыотношения". М.Финансы и статистика, 2004. стр122
- 5) Ш.Гаджиев “Азербайджан на пути к мировому сообществу. Стратегия внешнеэкономического развития” Киев 2000
- 6) Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının internet səhifəsi -<https://www.cbar.az/lpages/statistics/key-macroeconomic-indicators/>
- 7) <http://www.biznesjurnal.com/index.php/trend/item/1813-taediyyae-balans-n-numumi-profisiti-20-48-azal-b.> (09.12.2014) - Tədiyyə balansının ümumi profisiti.
- 8) http://library.adau.edu.az/upload/book/176_maliyye_6.pdf -Beynəlxalq hesablaşmalar sistemi, s. 29-36.
- 9) <http://banco.az/az/news-> Banklar haqqında məlumat.
- 10) Vəliyev D. Ə. (2007). Azərbaycanca tədiyyə balansının aktual problemləri. Bakı

11) Михайлушкин А.И., Шимко И.Д. (2002). “Международная экономика”,

Москва, стр.174-213. (Mıxayulıŝkin A.İ., Ŗimko İ.D., (2002). “Beynəlxalq İqtisadiyyat” Moskva, s.174-213).

12) Хасбулатова Р. И. (2006). “Мировая экономика и международные экономические

отношения”, часть I, Москва, стр. 147-148. (Xasbulatova R.İ., (2006).

“Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” Moskva, s.147-148.

hissə I).

13) Хасбулатова Р. И. (2006). “Мировая экономика и международные экономические

отношения”, часть II, Москва, стр. 224-240 (Xasbulatova R.İ., (2006).

“Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər” hissə II. Moskva, s.224-240).

14) Seyidođlu H. (2007). Uluslararası iktisat: teori, politika ve uygulama, XV Baskı, İstanbul, s. 310- 344.

15)<http://elibrarydata.imf.org/DataReport.aspx?c=7179283&d=33061&e=170784>

XÜLASƏ

Magistr dissertasiyasında tədiyyə balansının mahiyyəti, onun tərtibi, strukturu, nəzəri metodoloji əsasları, dövlətin bu sahədə apardığı iqtisadi siyasəti, Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının beynəlxalq maliyyə sistemi ilə əlaqələri, tədiyyə balansının tənzimlənməsi üsulları və qeyri-neft sektorunun tədiyyə balansına təsiri məsələləri tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın birinci fəslində tədiyyə balansının metodoloji əsaslarının tədqiqinə əsaslanmışdır. Bu fəsildə tədiyyə balansının tənzimlənməsinin nəzəri problemləri, tədiyyə balansının tərtibinin metodoloji əsasları öyrənilir, tədiyyə balansının mahiyyəti, strukturu və praqnozlaşdırılması üsulları öyrənilmişdir.

Dissertasiyanın növbəti fəslində Azərbaycanın tədiyyə balansının müasir vəziyyəti təhlil edilmiş, onun strukturu və əsas istiqamətləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda bu fəsildə dövlətin tədiyyə balansı sahəsində iqtisadi siyasəti, bu sahədə qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlar, qərarlar əks edilmişdir.

Sonuncu fəsildə tədiyyə balansının beynəlxalq maliyyə sistemi ilə münasibətləri araşdırılır. Burada Azərbaycanda baş verən devalvasiyadan sonra xarici investorların ölkəmizə olan marağının artması halları və bu halların mənfi və müsbət cəhədləri tədqiq edilir. Həmçinin sonuncu fəsildə tədiyyə balansının tənzimlənməsi üsulları və təkmilləşdirilməsi istiqamətləri göstərilmişdir. Burada tədiyyə balansının qeyri-tarazlı olması, tədiyyə balansının tarazlaşdırmaq məqsədilə dövlət tədbirləri, tədiyyə balansının əhəmiyyəti, kapital ixracının məhdudlaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər, yəni deflyasiya siyasəti, devalvasiyanın səbəbləri, müsbət mənfi nəticələri, valyuta məhdudluqları, maliyyə və pul kredit siyasəti, o cümlədən tədiyyə balansına dövlət təsirinin xüsusi ölçüləri, tədiyyə balansının təkmilləşdirilməsi metodları göstərilmişdir.

İşin sonunda isə aparılan tədqiqatla bağlı elmi əsaslandırılmış nəticə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

SUMMARY

The master's thesis has studied issues such as the essence of the payment balance, its composition, structure, theoretical methodological basis, economic policy pursued by the state in this field, relationships of payment balance of Azerbaijan Republic with international financial system, the methods of regulation of payment balance and influence of non-oil sector to the payment balance.

The chapter one of the thesis was based on study of methodological basis of payment balance. This chapter studies theoretical problems of regulation of payment balance and the methodological basis of composition of the payment balance, the essence, structure and forecasting methods of payment balance.

The next chapter of thesis analyzed the modern condition the payment balance of Azerbaijan, and studied its structure and main directions. At the same time, this chapter presented the economic policy of the state in the field of payment balance, the regulatory legal acts and decisions adopted in this field.

The last chapter studies the relationship of the payment balance with the international financial system. It investigates the cases of increased interest of foreign investors in our country after the devaluation happened in Azerbaijan and the negative and positive points of these cases. The last chapter also deals with methods of regulation of payment balance and its improvement directions. It described the payment balance to be imbalanced, the state measures with the purpose of balancing the payment balance, the importance of the payment balance, the measures taken with the purpose of restriction of capital export, it means the devaluation policy, devaluation reasons, positive and negative results, currency restrictions, finance and money credit policy, as well as special measures of state influence to the payment balance, the improvement methods of payment balance.

At the end of the work, the scientific substantiated conclusion and suggestions were set forth in respect to the conducted study.

Резюме

В диссертации магистра исследованы такие вопросы, как суть, составление, структура, теоретические методологические основы платежного баланса, экономическая политика государства, проводимая в данной области, связь платежного баланса в Азербайджанской Республике с международными финансовыми системами, методы регулирования платежного баланса и воздействие ненефтяного сектора на платежный баланс.

Первая глава диссертации основана на исследовании методологических основ платежного баланса. В данной главе изучены теоретические проблемы урегулирования платежного баланса, методологические основы составления платежного баланса, суть, структура и методы прогнозирования платежного баланса.

В очередной главе диссертации произведен анализ современного состояния платежного баланса Азербайджана, а также исследованы его структура и основные направления. Одновременно, в данной главе отражены экономическая политика в сфере платежного баланса государства, нормативно – правовые акты, принятые в данной области, а также решения.

В последней главе исследуются отношения платежного баланса с международной финансовой системой. Здесь после девальвации, что происходит в Азербайджане исследуются положительные и отрицательные черты данных случаев и случаи повышения интереса иностранных инвесторов в нашей стране. В том числе, в последней главе указаны методу урегулирования и направления усовершенствования платежного баланса. Здесь указаны государственные меры, осуществляемые с целью

устранения неравновесия и обеспечения равновесия платежного баланса, мероприятия, осуществляемые с целью значимости платежного баланса, ограничения экспорта капитала, то есть, политика девальвации, причины девальвации, положительные и отрицательные черты, валютные ограничения, финансовая и денежная кредитная политика, в том числе, специальные пределы государственного воздействия на платежный баланс, а также методы усовершенствования платежного баланса.

В связи с исследованием, проводимым в конце работы выдвинуты научно обоснованные результаты и предложения.